İMÂM-I A’ZAM (Ebû Hanîfe)

İslâm âleminde Eshâb-ı kiramdan sonra yetişen büyük âlimlerin en başta gelenlerinden. Ehl-i sünnetin reîsidir. Ehl-i sünnetin amelde dört hak mezheb imamlarından birincisi ve Hanefî mezhebinin imamıdır. İsmi, Nu’mân bin Sabit bin Zûta el-Kûfi’dir. 80 (m. 699) senesinde Kûfe’de doğdu. 150 (m. 767)’de yetmiş yaşında iken Bağdât’da şehîd edildi. Lakabı İmâm-ı a’zam, Künyesi Ebû Hanîfe’dir. “Ebû” baba demektir. “Hanîf doğru inanan, İslâmiyete sarılan kimse demektir. Ebû Hanîfe hakiki müslümanların babası, ya’nî imâmı demektir. İmâm-ı a’zamın Hanîfe isminde bir kızı yoktu. Babasının adı, Sâbit’dir. Acemistan’ın (İran’ın) ileri gelenlerinden bir zâtın soyundan olup, Fârisoğullarındandır. Dedesi Zûta, İslâm dinini kabûl etmiş ve Hazreti Ali’ye ikramda bulunmuştur. İlim sahibi, sâlih ve kıymetli bir zât olan babası Sabit, Hazreti Ali ile görüşmüş, kendisi ve zürriyeti için duâsını almıştır.

İmâm-ı a’zam, Kûfe’de doğup büyüdü ve orada yetişti. Ailesinden çok üstün bir terbiye ve din bilgisi aldı. Küçük yaşta Kur’ân-ı kerîmi ezberledi ve Arapçanın o zaman tasnif edilmekte olan sarf, nahiv, şiir ve edebiyatını öğrendi. Gençliğinin ilk yıllarında, Eshâb-ı kirâm’dan 93 (m. 711) senesinde vefât eden Enes bin Mâlik’i, 87 (m. 705) senesinde vefât eden Abdullah bin Ebî Evfâ’yı, 85 (m. 703)’de vefât eden Vasile bin Eska’ı, 88 (m.706)’de vefât eden Sehl bin Sâide’yi ve” 100 (m. 718)’de en son Mekke’de vefât eden Ebu’t-Tufeyl Âmir bin Vâsile’yi görmüştür. Bunlardan hadîs dinlemiştir. O zaman Kûfe, Irak’ın büyük şehirlerinden ve bir çok sahâbînin yaşamış olduğu önemli ilim merkezlerinden idi. Eski medeniyetlerin yatağı olan Irak’da değişik dinlere ve sapık i’tikâdlara mensûb çeşitli kavimler yaşıyordu. Ayrıca i’tikâdı bozuk olan şia ve mutezile burada ortaya çıkmış, çölde hariciler türemişti. Diğer taraftan Eshâb-ı kiramla görüşüp onlardan Ehl-i sünnet i’tikâdını ve din bilgilerini öğrenip, nakleden Tabiînin büyükleri de orada bulunuyordu. Diğer taraftan hükümet güçlerini ele geçirmek isteyen fırkalar arasında da çetin bir mücâdele sürüp gidiyordu. İmâm-ı a’zam böyle bir muhitte, ilk gençlik yıllarında babası gibi önce ticâretle meşgûl olmaya başladı. Bir taraftan da sık sık âlimlerin meclisine gidip onları dinliyordu. Bu âlimler kargaşalıkları ve fitneleri ortadan kaldırmak için Ehl-i sünnet i’tikâdını yayıyorlar ve sapık fırkalarla mücâdele edip onların bozuk fikirlerini çürütüyorlardı. Kûfe genellikle bu tip münâzaralara sahne oluyor, hattâ bu münâzaralar meclislerden çarşıya pazara taşıyordu. Henüz çok genç yaşta olan İmâm-ı a’zam da, ailesinden ve gittiği ilim meclislerinden aldığı din bilgileriyle ba’zan münâzaralara katılıyordu. O’nun üstün kabiliyeti, keskin zekâsı, derin anlayışı ve çabuk kavrayışlılığı yüzünden okunuyordu. Daha ilim tahsiline başlamadığı halde sapık fırkalara mensûb olanlarla yaptığı münâzaralardaki ikna kabiliyeti ve üstün başarıları, zamanın büyük âlimlerinin dikkatini çekmişti. Onun bir cevher olduğunu anlayan âlimler, onu ilim öğrenmeğe teşvik ettiler. O da bu tavsiyelere uyarak ilim öğrenmeye başladı.

TAHSİLİ

İmâm-ı a’zam (radıyallahü anh) ilim tahsiline başlamasını şöyle anlatmıştır:
“Bir gün zamanın âlimlerinden Ebû Amr Âmir bin Şerâhil-Şa’bî’nin yanından geçiyordum, beni çağırdı ve bana: “Nereye devam ediyorsun?” dedi. Ben de: “Çarşıya, pazara” dedim. “Maksadım o değil, ulemâdan (âlimlerden) kimin dersine devam ediyorsun?” dedi. “Hiçbirinin dersinde devamlı bulunamıyorum.” dedim, “İlim ile uğraşmayı ve âlimler ile görüşmeyi sakın ihmâl etme! Ben senin zekî, akıllı ve kabiliyetli bir genç olduğunu görüyorum” dedi. O’nun bu sözü bende iyi bir te’sîr bıraktı. Çarşıyı, pazarı bırakıp, ilim yolunu tuttum. Allahü teâlânın yardımı ile Şa’bî’nin sözününün bana çok faydası oldu.”
İmâm-ı Şa’bî’nin tavsiyesinden sonra ilme sarılıp, ders halkalarına devam etmeğe başladı. İmâm-ı a’zam önce kelâm ilmini (imân ve i’tikâdı) ve münâzara bilgilerini Ebû Amr Âmir Şa’bî’den öğrendi. Kısa zamanda bu ilimlerde parmakla gösterilecek bir dereceye ulaştı. İmâm-ı a’zamın talebesi Züfer bin Hüzeyl şöyle demiştir: “Hocam Ebû Hanîfe der ki; önce kelâm ilmini öğrendim. Bu ilimde parmakla gösterilir bir dereceye ulaştım... Daha sonra Hammâd bin Ebî Süleymân’ın ders halkasına katılarak fıkh ilmine başladım...”

Fıkıh ilmine nasıl başladığını talebesi Ebû Yûsuf ve diğer talebelerinin bir sorusu üzerine şöyle anlatmıştır: “Bu Allahü teâlânın tevfîk ve inâyeti iledir. O’na dâima hamd olsun. Ben ilim öğrenmeye başladığım zaman bütün ilimleri göz önüne aldım. Her birini kısım kısım okudum. Neticesini ve faydalarını düşündüm... Sonra fıkıh ilmine baktım. Onda âlimler ile, fakîhler ile bir arada bulunmak, onlar gibi ahlâklı olmak var. Aynı zamanda farzları işlemek, dinin icaplarını yerine getirmek, ibâdet etmek de fıkıhı bilmekledir. Dünyâ ve âhıret onunla kaim... İbâdet etmek isteyen onsuz yapamaz. Fıkıh, ilimle ameldir.” İmâm-ı a’zam, fıkıh ilmini Hammâd bin Ebî Süleymân’dan öğrendi. Onun derslerini takip ederken huzûrunda gayet edebli oturur, söylediği her şeyi ezberlerdi. Hocası talebelerini müzâkere yoluyla yoklama yapınca, onun dersleri ezberlediğini görürdü ve benim yanımda ders halkasının başına Nu’mân’dan başka kimse oturmayacak buyururdu.

İmâm-ı a’zam, kelâm, münâzara ve diğer ilimleri öğrenip fıkıh ilmini tahsile başladıktan sonra, i’tikâdî mes’elelerde insanları doğru yoldan ayırmakta olan sapık fırkalarla mücâdele etmiştir. Hattâ, bu maksatla Hint, İran ve Arap yarımadasının ticâret yollarının birleştiği Basra’ya da defalarca gidip, dehrî denilen inkarcılarla, Şia, Kaderiye ve diğer fırkalarla uzun münâzaralar yaparak Ehl-i sünnet i’tikâdını yaymıştır.

İmâm-ı a’zamın hocası Hammâd bin Ebî Süleymân fıkıh ilmini İbrâhîm Nehaî’den, bu da Alkama bin Kays’dan, Alkama bin Kays da Abdullah bin Mes’ûd’dan, bu da Peygamberimizden (aleyhisselâm) öğrenmiştir. Hammâd bin Ebî Süleymân’ın derslerine yirmisekiz yıl devam edip emsalsiz bir dereceye ulaştı, daha ders aldığı sırada fıkıhda tanınıp meşhûr oldu. Bu husûsta şöyle demiştir: “Ben ilim ve fıkıh ocağında yetiştim. İlim erbâbıyla beraber bulundum. Fıkıhda en değerli bir hocaya devam ettim.” Hocası Hammâd’ın dersine devam ettiği sırada sık sık Hicaz’a gidip Mekke ve Medine’de çoğu Tabiînden olan âlimler ile görüşür, onlardan hadîs rivâyeti dinler ve fıkıh müzâkereleri yapardı. İmâm-ı a’zam’ın hocalarından en meşhûru, fıkıh ilminde hocası olan Hammâd bin Ebî Süleymân’dır. Kûfe’de ders aldığı diğer meşhûr hocalarından ba’zıları şu zâtlardır.

1. Âmir bin Şerâhil eş-Şa’bî; zamanının meşhûr hadîs ve tefsîr âlimi.

2. Süleymân bin Mihran el-A’meş; başta kırâat ilmi olmak üzere, tefsîr, hadîs, fıkıh ilimlerinde meşhûr âlim.

3. Ebû İshâk es-Sebîî, hadîs ilminde zamanının en meşhûr hadîs âlimi idi. Hadîs ilminde hafız “yüzbin hadîs-i şerîfi senetleri ile bilen” derecesinde âlim idi.

4. Hâkim bin Uteybe, hadîs ilminde hafız derecesinde âlim olup, Kûfe muhaddisi lakabıyla meş hurdur. Ayrıca fıkıh ilminde de meşhûr âlimdir.

5. Seleme bin Kühey el-Hadramî, Kûfe’nin meşhûr hadîs âlimlerinden.

6. Mansûr bin Mu’temir et-Teymî, Kûfe’de hadîs ilminde hafız derecesinde âlim idi.

İmâm-ı a’zam Kûfe’den başka diğer ba’zı şehirlerde de bulunmuştur. Ba’zan bir sene süren bu seyahatlerinde Mekke, Medîne, Basra gibi meşhûr ilim merkezlerinde bulunan zamanın meşhûr âlimlerinden de ilim öğrenmiştir. Bilhassa hac için Mekke’ye gittiğinde oradaki meşhûr âlimlerden ilim öğrenmiştir. Ellibeş defa hac yapmıştır. Kûfe dışındaki diğer şehirlerde ilim öğrendiği hocalarından ba’zıları da şu zâtlardır.

1. Atâ bin Ebî Rebâh, Tabiînin büyüklerinden olup, meşhûr fıkıh âlimidir. Eshâb-ı kiramdan yüz zâtı görmüştü. Mekke’de bulunuyordu. İmâm-ı a’zamın (radıyallahü anh) en başta gelen hocalarındandır. İmâm-ı a’zam bu hocası için şöyle demiştir: “Atâ bin Ebî Rebâh, karşılaşıp görüştüğüm kimselerin en fazîletlilerindendir.” (Bkz. Atâ bin Ebî Rebâh)

2. Amr bin Dinar el-Cumhî, hadîs ve fıkıh ilminde zamanının meşhûr âlimi.

3. İkrime Mevlâ İbn-i Abbâs, “Hıbr-ül-umme” Ümmetin âlimi lakabıyla meşhûr olup, Abdullah İbn-i Abbâs’ın azatlı kölesidir. Ondan ilim öğrenmiştir. Tefsîr ilminde pek meşhûr âlimdir. Ayrıca hadîs ve fıkıh ilminde de âlim idi.

4. Ebû Zübeyr Muhammed, İmâm-ı a’zamın hadîs-i şerîf öğrendiği bir zât olup, Eshâb-ı kiramdan çoğu ile görüşmüş

onlardan hadîs-i şerîf dinleyip, rivâyet etmiştir. Hadîs ilminde hafız derecesinde idi.

5. Nâfi’ Mevlâ İbn-i Ömer; Hazreti Ömer’in oğlu Abdullah’dan (radıyallahü anh) ilim öğrenmiş olup, Mısır’da meşhur hadîs âlimi idi.

6. İbn-Şihâb ez-Zührî Muhammed bin Müslim; Eshâb-ı kiramın gençlerinden ve Tabiînin büyüklerinden hadîs-i şerîf dinleyip, rivâyet etmiştir. Hicaz ve Şam’da meşhûr hadîs âlimi idi. Hadîs ilminde hafız idi. Hadîs-i şerifleri ilk tedvin eden bu zâttır.

7. Kâsım bin Muhammed bin Ebî Bekr; Hazreti Ebû Bekir’in torunudur. Hazreti Âişenin yanında büyüdü. Fıkıh ve hadîs ilminde Medine’nin en meşhûr âlimlerinden idi. Ebuz-Zinad onun için “Fıkıh ve hadîs il minde ondan daha âlim birini görmedim” demiştir. (Bkz. Kâsım bin Muhammed)

8. Hişam bin Urve ve Yahyâ bin Saîd el-Ensârî Medine’nin meşhûr âlimlerindendirler.

9. Eyyûb bin Keysan es-Sahtiyânî, Basra’da bulunan en meşhûr hadîs âlimlerinden idi.

10. Katâde bin Diame, Tabiînin meşhûrlarından olup, hadîs ilminde hafız idi. Basra’da yaşamıştır.

11. Bekir bin Abdullah Müzenî, Basra’nın meşhûr âlimlerindendi.

İmâm-ı a’zam (radıyallahü anh) ayrıca Ehl-i beytden, Zeyd bin Ali’den, Muhammed Bâkır’dan ilim öğrendi. Muhammed Bâkır ona bakıp, (Ceddimin şeriatini bozanlar çoğaldığı zaman sen onu canlandıracaksın, sen korkanların kurtarıcısı, şaşıranların sığınağı olacaksın. Şaşıranları doğru yola çevireceksin. Allahü teâlâ yardımcın olacak!) buyurmuştur. Tasavvuf ilmini de Silsile-i âliyye denilen evliyânın büyüklerinden olan Ca’fer-i Sâdık’dan öğrendi. Onunla sohbet edip feyiz alarak tasavvufda yüksek makama kavuştu. Eshâb-ı kiramdan İbni Abbâs’ın ilmini Mekke fakîhi Atâ bin Ebî Rebâh’dan ve İkrime’den, Hazreti Ömer ve onun oğlu Abdullah’dan nakledilen ilimleri Abdullah bin Ömer’in azatlısı Nâfî’den öğrendi. Böylece, Eshâb-ı kiramdan İbni Mes’ûd ve Hazreti Ali’den nakledilen ilimleri de buluşup görüştüğü Tabiînden öğrendi. İlimde hiç kimseye nasîb olmayan yüksek bir dereceye ulaştı.

İmâm-ı a’zam bir gün Halife Mansûr’un yanına girdi. Orada bulunan Îsâ bin Mûsâ, Mansûr’a “Bugün dünyânın en büyük âlimi bu zattır” dedi. Halife Mansûr, “Ey Nu’mân, bu ilmi kimden aldın?” diye sorunca, O da şu cevâbı verdi: “Hazreti Ömer’den ilim alanlar vasıtasıyla Hazreti Ömer’den, Hazreti Ali’den ilim alanlar vasıtasıyla Hazreti Ali’den, Abdullah bin Mes’ûd’dan ilim alanlar vasıtasıyla da Abdullah bin Mes’ûd’dan aldım.” Bunun üzerine Halife Mansûr, “Sen işini gayet sağlam tutmuşsun, ilmi asıl menbâından almışsın” dedi. İmâm-ı a’zam başta Eshâb-ı kiramın büyüklerinin ilim silsilesinden olmak üzere, dörtbin kişiden ilim öğrenip, bütün ilimlerde ve üstünlüklerde en yüksek dereceye ulaşmıştır. Şöhreti her yere yayılıp, zamanında bulunan ve sonra gelen bütün müctehidler, âlimler, üstün kimseler hattâ hıristiyanlar bile onu hep medh etmiş, övmüştür.

İmâm-ı a’zamın hocası Hammâd bin Süleymân vefât edince, hocasının talebeleri, arkadaşları ve halkın ileri gelenleri, onun yerini dolduracak âlimin, ancak İmâm-ı a’zamın olduğunu görerek, ısrarla hocasının yerine geçmesini istediler, “İlmin ölmesini istemem” buyurup, ilim kürsüsüne oturdu. Hocası Hammâd bin Ebî Süleymân’ın yerine müftî oldu ve talebe yetişdirmeğe başladı.

Dersleri ve Talebeleri: İmâm-ı a’zam, hocası Hammâd’ın yerine geçince, ilmi, vakarı, üstün tevâzuu, takvâsı, tatlı sözleri ve güler yüzüyle herkes tarafından sevilen ve dînî mes’elelerde insanların bütün müşküllerini çözen yegâne müracaat kaynağı oldu. Irak, Horasan, Harezm, Türkistan, Tuharistan, İran, Hind, Yemen ve Arabistan’ın her tarafından gruplar hâlinde gelen talebeler, fetvâ isteyenler ve dinleyicilerle etrâfı dolup taşıyordu.

İmâm-ı a’zamın meclisinde halk tarafından sorulan suâllerin cevaplandırılması ve talebeler için verilen muntazam dersler olmak üzere iki türlü müzâkere yapılırdı. Her gün sabah namazını câmide kılıp öğleye kadar sorulan suâlleri cevaplandırır, fetvâ verirdi. Öğleden önce kaylûle (bir miktar uyuma) yapıp, öğle namazından sonra yatsıya kadar talebelere ders verirdi. Yatsıdan sonra evine gidip biraz

dinlenir, sonra tekrar câmiye gelip sabaha kadar ibâdet ederdi. Sorulan suâllere cevap vermeden önce, mes'ele açık olarak müzâkere edilir, talebeleri suâli cevaplandırmaya çalışırdı. Mes'elenin müzâkeresi bittikten sonra, kendisi yeniden ele alıp gerekli düzeltmeleri yapar ve konuyu iyice izah ve tasvir ettikten sonra cevaplandırırdı. Cevapları verildikten sonra da fetvâyı bizzat söylemek sûretiyle ve anlaşılır ifâdelerle talebelerine yazdırırdı. Bu yazılar daha sonra fıkıh kaideleri hâline gelmiştir. Dînî bir mes'ele cevaplandırılıp halledilince şükür için tekbir getirirlerdi. Bu esnada Kûfe mescidi tekbir sadalarıyla çınlardı.

Talebelerine verdiği muntazam dersleri ise çok mükemmel bir usûl ile yürütürdü. Bir taraftan fıkhın eski hâdiselere âit bilinen hükümleri takrir edilir (anlatılır) ve müzâkere yapılır, diğer taraftan yeni hâdiselere âit hükümler bulunurdu. Geçmiş ve yaşamakta olan hâdiselerin hükümleri takrir edilirken, bunlara benzeyen veya aynı cinsten olup da gelecekte vukû' bulabilecek hâdiselere âit hükümler de araştırılıp bulunurdu. Dolayısıyla İmâm-ı a'zamın derslerinde geçmiş ve yaşanmakta olan hâlin mes'elelerinden başka, geleceğe âit mes'elelere geçilmiş ve fıkhın küllî (genel) kaideleri tesbit edilmiştir. İmâm-ı a'zamın ders halkasında çözülen fiilî ve nazari fıkıh mes'eleleri yarım milyona ulaşmıştır. Bunların içinde, fıkıh ilminin anlaşılmasına yarayan sarf, nahiv ve hesaba (fen ilimlerine) âit öyle ince mes'eleler de vardır ki, onların meydana çıkarılması ve çözülmesinde Arap dilinin ve cebir ilminin mütehassısları dahi âciz kalmışlar, hayranlıklarını ifâde etmişlerdir. Çözülen fıkhî mes'eleler cinslerine göre kısımlara (kitaplara), kısımlar da nevilerine göre bab ve fasıllara ayrılmıştır. Başta taharet bahsiyle ibâdetler, münâkehât, muamelât, hudûd (had cezaları), ukûbât, sulh, cihad ve devletler hukuku, ferâiz, ya'nî miras hukuku olmak üzere sıralanarak fıkıh düzenlenmiştir. Böylece İmâm-ı a'zam, fıkıh ilmini ilk defa kollara ayırıp her branşın bilgilerini ayrı ayrı toplamış, usûller bulmuş, (ferâiz) ve (Şurût) kitaplarını yazmıştır. Ayrıca Eshâb-ı kiramın Peygamberimizden (aleyhisselâm) naklen bildirdiği îmân, i'tikâd bilgilerini de toplayıp yüzlerce talebesine bildirdi. İlm-i kelâm, ya'nî îmân bilgileri mütehassısları yetiştirdi. İmâm-ı Mâturidî ondan gelen kelâm bilgilerini kitaplara yazdı. Yetiştirdiği talebelerin sayısı dörtbine ulaşmış olup, bunlardan yediyüz otuzu ilimde iyice yükselmiş, içlerinden kırk kadarı ictihâd derecesine çıkmıştır. Ba'zı müellifler onun derslerinde yetişen talebelerinin isim ve künyelerini, mensûb oldukları şehirlerini tespit edip, yazmışlardır.

İmâm-ı a'zam ticâretle de uğraşırdı. Talebelerinin ihtiyâçlarını kendi kazancından karşılardı. Talebelerine son derece şefkatli davranır, onların ilimde iyi yetişmeleri için büyük titizlik gösterirdi. Talebelerini o kadar mükemmel yetiştirmişti ki, başkalarının uzun zamanda buldukları hükümleri onlar kısa zamanda bulurdu. Bir defasında O'nun ders usûlünü ve talebelerini görmek için bir ilim heyeti Kûfe'ye gelmişti. Aralarında Tabiînin büyüklerinin de bulunduğu bu heyet, onların bu üstünlüğünü, başarısını görerek büyük bir memnuniyetle ayrılmıştır. İmâm-ı a'zam talebelerine, "Sizler benim kalbimin sevinci, hüznümün tesellisisiniz" buyururdu.

Yaşadığı devir: İmâm-ı a'zamın (radıyallahü anh) yaşadığı devir, Emevîler ve Abbasîler zamanına isâbet etmektedir. Ömrünün elliiki yılını Emevîler, on sekiz yılını da Abbasîler devrinde geçirdi. Emevî devletinin son bulup, Abbasî devletinin kuruluşuna ve bu arada vukû' bulan çeşitli hâdiselere şahit oldu. Bütün hâdiseler içerisinde İmâm-ı a'zam, bir taraftan dîni öğrendi ve öğretti. Diğer taraftan da, Ehl-i sünnet i'tikâdında olan insanları, îmândan ayırmaya çalışan ve kendilerine dehriyyûn denilen dinsizlerle ve sapık fırkalarla mücâdele etti. Bunların başında Şia, Haricîler, Mürcie, Mutezile, Cebriyye gibi fırkalar gelmekte idi. Bu fırkaların her biri ile yaptığı münâzaralarda onları kesin delîllerle susturuyordu. Hattâ ders verdiği sırada bile, ellerinde kılıçlarıyla yanına girip münâzara edenler, aldıkları ikna edici cevaplar karşısında, ya doğru yola giriyorlar veya verecek cevap bulamayınca perişan bir halde çekip gidiyorlardı.

Emevîlerin son zamanlarında Emevî vâlisi, İmâm-ı a'zama devlet idâresinde bir vazîfe vermek isteyerek bu husûsda zorlamıştır. Fakat İmâm-ı a'zam bir takım sebeplerden dolayı bu vazîfeyi asla kabûl edemiyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine hapsedilerek işkence yapıldı. Daha sonra serbest bırakılınca, hicri 130 (m. 747) yılında Mekke'ye gidip orada altı yıl kadar kaldı. Mekke'de de talebelere ders ve fetvâ vererek ilmî mütâlâalar yaptı. Abbâsîlerin bir devlet hâline gelip kuvvetlenmesinden sonra Kûfe'ye döndü. Buradaki derslerine ömrünün son yıllarına kadar devam etti. Otuz yıllık müddet içinde verdiği derslerinde yetişen talebelerinin her biri

o zaman çok genişlemiş olan İslâm dünyâsının her tarafına yayıldılar. Müftîlik, müderrislik, kadılık gibi çeşitli vazîfelerle büyük hizmetler yaptılar. Böylece Peygamberimizin (aleyhisselâm) bildirdiği yol olan Ehl-i sünnet i'tikâdını ve fıkıh ilmini her tarafa yaydılar ve bu husûsda kıymetli kitaplar yazdılar. İnsanlara doğru yolu gösterip se'âdete kavuşturdular. Bu hizmeti kendilerinden sonraki asırlara da aksettirdiler.
Başta gelen talebeleri; İmâm-ı Ebû Yûsuf ismiyle meşhûr, Ya'kub bin İbrâhîm, Muhammed Şeybânî, Züfer bin Huzeyl, Hasen bin Ziyad, oğlu Hammâd, Abdullah bin Mübârek, Veki' bin Cerrah, Ebû Amr Hafs bin Gıyas, Yahyâ bin Zekeriyya, Dâvûd-i Tâî, Esad bin Amr, Afiyet bin Yezîd el-Advî, Kâsım bin Ma'an, Ali bin Mushir, Müneddel bin Ali, Hibban bin Ali gibi yüzlerce âlimlerdir.

İlimdeki üstünlüğü: İmâm-ı a'zam (radıyallahü anh) ulûmu âliyye denilen yüksek din ilimlerinde en üstün derecede âlim idi. Kelâm ilminde ve i'tikâd bilgilerinde Ehl-i sünnetin reîsidir.

Fıkıh ilmindeki çok geniş bilgisini ve kıyasdaki harikulade kuvvetini ve akıllara hayret veren üstünlüğünü bildiren kitaplar sayılamayacak kadar çoktur.

Tefsîr ilminde, müfessirlerin başı, üstadı, derecesinde idi. Âyet-i kerîmelerde bildirilen hükümleri ve derin incelikleri anlamak ve anlatmak husûsunda müctehidlerin en başta gelenidir. Bu bakımdan tefsîr ilminde yüksek derecededir. Kur'ân-ı kerîmde i'tikâda, ibâdetlere, muamelata ve diğer husûslara âit binlerce meseleyi anlamakta en başta gelen müfessirînden biri de İmâm-ı a'zam (radıyallahü anh)'dır.

Hadîs ilminde ise büyük bir muhaddis ve derin ilim sahibi idi. (Bahr-ür-râık) kitabının sahibi olan İbnü Nüceym-i Mısrî, (Eşbâh) kitabında diyor ki, "İmâm-ı Şâfi'î, fıkh ilminde mütehassıs olmak isteyen, Ebû Hanîfe'nin kitâblarını okusun buyurdu." Abdullah İbni Mübârek diyor ki, "Fıkh ilminde Ebû Hanîfe gibi mütehassıs görmedim." Büyük âlim Mis'ar, Ebû Hanîfe'nin karşısında diz çökerek, bilmediklerini sorar öğrenirdi. "Bin âlimden ders aldım. Fakat, Ebû Hanîfe'yi görmeseydim, Yunan felsefesinin bataklığına kayacaktım" demiştir. Ebû Yûsuf buyuruyor ki, "Hadîs ilminde Ebû Hanîfe gibi derin bilgi sahibi olan kimseyi görmedim. Hadîs-i şerifleri açıklamakta onun gibi bir âlim yoktur." Büyük âlim ve müctehid Süfyân-ı Sevrî buyuruyor ki, "Bizler, Ebû Hanîfe'nin yanında, doğan kuşu yanındaki serçeler gibi idik. Ebû Hanîfe, âlimlerin önderidir." Ali bin Âsım diyor ki, "Ebû Hanîfe'nin ilmi, zamanındaki âlimlerin ilmleri toplamı ile ölçülse, Ebû Hanîfe'nin ilmi fazla gelir." Yezîd bin Hârûn diyor ki, "Bin âlimden ders aldım. Bunların arasında Ebû Hanîfe gibi vera' sahibi olanını ve aklı, O'nun aklı kadar çok olanını görmedim." Şam âlimlerinden Muhammed bin Yûsuf Şâfi'î, "Ukûd-ül-cemân fi-menâkıb-in-Nu'mân" ismindeki kitabında, İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe'yi çok övmekte, Onun üstünlüğünü uzun anlatmakta ve Ebû Hanîfe, müctehidlerin reîsidir demektedir. İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe buyurdu ki, "Resûlullahın hadîs-i şerîfleri başımızın tacı ve gözümüzün nûrudur. Eshâb-ı kiramın sözlerini arar, seçer ve onlara uyarız. Tabiînin sözleri ise, bizim sözlerimiz gibidir."

(Seyf-ül-mukallidîn alâ a'nâk-il-münkirîn) kitabında mevlâna Muhammed Abdülcelîl, fârisî olarak buyuruyor ki, "Mezhebsizler (Ebû Hanîfe'nin hadîs bilgisi zayıf idi) diyor. Bu sözleri câhil olduklarını veya hased ettiklerini göstermektedir." İmâm-ı Zehebî ve İbni Hacer-i Mekkî buyuruyorlar ki; "İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe hadîs âlimi idi. Dörtbin âlimden hadîs aldı. Bunlardan üç yüzü Tabiînin hadîs âlimi idi." İmâm-ı Şa'rânî, (Mîzân)'ının birinci cildinde diyor ki, "İmâm-ı a'zamın müsnedlerinden üçünü inceledim. Hepsi, Tabiînin meşhûr âlimlerinden rivâyet edilmiştir." Mezhebsizlerin, müctehid imamlara ve hele bunların en önde olanı İmâm-ül-müslimîn Ebû Hanîfe'ye olan hasedleri, kalblerini kör ve vicdanlarını yok etmiş olacak ki, bu İslâm âlimlerinin güzelliklerini, üstünlüklerini inkâr ediyorlar. Kendilerinde bulunmayan şeylerin başka sâlih kimselerde bulunmasını istemiyorlar. Bunun için, din imamlarımızın üstünlüklerini inkâr ediyorlar. Böylece, kendilerini hased hastalığına kapdırıyorlar. (Hadâık) kitabında diyor ki, "İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe, ezberlediği hadîs-i şerîfleri yazardı. Yazdığı hadîs kitâblarını sandıklarda saklardı. Böylece hazırladığı birkaç sandığı hep yanında taşırdı. Az hadîs rivâyet etmesi, ezberlediği hadîs adedinin az olduğunu göstermez. Bunu ancak din düşmanı olan müte'assıb kimseler söyliyebilir. Onların bu taassubları ise, İmâm-ı a'zamın kemâline şâhid olmaktadır. Çünkü, nâkısların kötülemeleri, âlimlerin kemâllerini gösterir. Büyük bir mezhebi kurmak ve yüzbinlerle suâli, âyet-i kerîmelerden ve hadîs-i şeriflerden delîl getirerek cevâblandırabilmek, tefsîr ve hadîs bilgilerinde derin ihtisas sahibi olmayanın yapacağı bir iş

değildir. Hem de, bir benzeri, bir örneği olmadan nev'i şahsına münhasır, ancak onun gibi bir zâtın kurabileceği, yeni bir mezheb ortaya koymak, İmâm-ı a'zamın tefsîr ve hadîs ilmlerindeki vukûfunu, ihtisasını açıkça göstermektedir. İnsan gücünün üstünde çalışarak, bu mezhebi ortaya koyduğu için, hadîs-i şerîfleri ayrıca bildirmeye, râvîlerini saymağa vakit bulamaması, bu yüce imâmı, hadîs bilgisi zayıf idi gibi, hased taşları atarak lekelemeğe sebeb olamaz. Zâten dirayet olmadan rivâyet etmenin makbûl olmadığı ma'lûmdur. Meselâ, İbn-ü Abdilberr (Dirayetsiz rivâyet, kıymetli olsaydı, çöpçünün bir hadîs söylemesi, Lokmân'ın aklından üstün olurdu) demiştir. İbn-i Hacer-i Mekkî, şâfi'î mezhebi âlimlerinden olduğu hâlde (Kalâid) kitabında diyor ki, "Büyük hadîs âlimi A'meş, İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe'den birçok mes'ele sordu, İmâm-ı a'zam, suâllerinin her biri için hadîs-i şerîfler okuyarak cevap verdi. A'meş, İmâm-ı a'zamın hadîs ilmindeki derin bilgisini görünce, (Ey fıkh âlimleri! Sizler mütehassıs tabîb, biz hadîs âlimleri ise, eczacı gibiyiz! Hadîsleri ve bunları rivâyet edenleri biz söyleriz. Bizim söylediklerimizin ma'nâlarını siz anlarsınız!) dedi. (Ukûd-ül-cevâhir-il-münife) kitabında diyor ki, "Ubeydullah bin Amr, büyük hadîs âlimi A'meş'in yanında idi. Birisi gelip, birşey sordu. A'meş bunun cevâbını düşünmeğe başladı. O esnada, İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe geldi. A'meş, bu suâli İmâm'a sorup cevâbını istedi. İmâm-ı a'zam hemen geniş cevap verdi. A'meş, bu cevâba hayran olup, yâ İmâm! Bunu hangi hadîsden çıkardın dedi. İmâm-ı a'zam, bir hadîs-i şerîf okuyup, bundan çıkardım. Bunu senden işitmişdim dedi. İmâm-ı Buhârî, üçyüzbin hadîs ezberlemişdi. Bunlardan yalnız onikibin kadarını kitaplarına yazdı. Çünkü, "Benim, söylemediğimi hadîs olarak bildiren, Cehennemde çok acı azâb görecektir." hadîs-i şerîfinin dehşetinden çok korkardı. İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe'nin vera' ve takvâsı daha çok olduğundan, hadîs nakl edebilmesi için çok ağır şartlar koymuştu. Ancak bu şartların bulunduğu hadîs-i şerîfi nakl ederdi. Ba'zı hadîs âlimlerinin meslekleri geniş, şartları hafif olduğu için, çok sayıda hadîs rivâyet etmişlerdir.

Hiçbir hadîs âlimi, bu şartların ayrılığı sebebiyle başka âlimleri küçültmemiştir. Böyle olmasaydı, İmâm-ı Müslim, İmâm-ı Buhârîyi incitecek birşey söylerdi. İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe'nin ihtiyâtı ve takvâsı çok olduğu için, az hadîs rivâyet etmesi, ancak onu medh ve sena etmeğe sebebtir. El-Kavl-ül-fasl kitabında diyor ki, İmâm-ı a'zamın rivâyet ettiği hadîs-i şerîfler on yedi adet değildir. Onun rivâyet ettiği hadîs-i şerîfler on yedi kitap teşkil etmiştir. Bunlardan her birine "Müsned-i Ebû Hanîfe" adı verilmiştir.

İctihadı (Mezhebi): Ehl-i sünnetin dört hak mezhebinden biri de İmâm-ı a'zamın (radıyallahü anh) kurduğu Hanefî mezhebidir. Onun ictihâdını ve mezhebinin mahiyetini anlamak bakımından önce mezhebin tarifi ve izahı üzerinde durmak gerekmektedir. Mezheb; bir müctehidin dînî kaynaklardan çıkardığı hükümlerin hepsine denir. Müctehid âlim tarafından, îmânda ve amelde (ibâdetlerde ve işlerde) Allahü teâlânın rızâsına kavuşmaları için müslümanlara gösterilen yoldur. Bir müctehidin, İslâmiyeti kaynaklarından anlamak ve anlatmak husûsunda takib ettiği usûller ve bu usûllere bağlı olarak çıkardığı hükümlerdir. Mezheb, lügatte gitmek, tâkib etmek, gidilen yol ma'nâlarına gelir. Genel olarak görüş, doktrin, akım ma'nâlarına da kullanılmıştır.

İslâm dîninde, îmân edilecek şeylerde mezheblere ayrılmak yoktur. İslâmiyet, müslümanlardan Peygamber efendimizin (aleyhisselâm) inandığı ve bildirdiği gibi îmân etmelerini istemektedir. Peygamberimiz (aleyhisselâm) bir tek îmân bildirmiştir. Eshâb-ı kiramın hepsi, O'nun bildirdiği gibi inanmış, i'tikâdda (inançta) hiçbir ayrılıkları olmamıştır. Peygamberimizin (aleyhisselâm) vefâtından sonra insanlar, İslâmiyeti Eshâb-ı kiramdan işiterek ve sorarak öğrendiler. Hepsi aynı îmânı bildirdiler. Onların, Peygamberimizden naklederek bildirdikleri bu îmâna "Ehl-i sünnet i'tikâdı" denilmiştir. Eshâb-ı kiram (radıyallahü anh) bu îmân bilgilerine, kendi düşüncelerini, felsefecilerin sözlerini, nefsânî arzularını, siyâsi görüşlerini ve buna benzer başka şeyleri; asla karıştırmadılar. Eshâb-ı kiram, hepsinde kemâl derecede mevcût bulunan Allahü teâlâyı tenzih ve takdis etmek, O'nun bildirdiklerini tereddütsüz kabûl edip inanmak, müteşâbih (ma'nâsı açık olmayan) âyetlerin te'vîline dalmamak... gibi vasıfları ile îmânlarını Peygamberimizden işittikleri gibi muhafaza ettiler. İslâmiyetteki îmân esaslarını insanlara, soranlara; saf, berrak ve aslı üzere tebliğ ettiler, bildirdiler.

Eshâb-ı kiramın Resûlullahtan naklen bildirdikleri bu tebliği olduğu gibi, hiç birşey eklemeden ve çıkarmadan kabûl edip, böylece inanıp, onların yolunda olanlara "Ehl-i sünnet vel cemâat" fırkası, bu doğru ve asıl (hakîkî) İslâmiyet yolundan

ayrılanlara da bid'at fırkaları (dalâlet fırkaları, bozuk, sapık yollar) denildi.

Allahü teâlâ, bütün müslümanlardan tek bir îmân istemektedir. İslâmiyette, îmânda, i'tikâdda tefrikaya, ayrılığa izin verilmemiştir. Resûlullah efendimizin (aleyhisselâm) inandığı ve bildirdiği ve Eshâb-ı kiramın naklettiği gibi îmân eden müslümanlara "Ehl-i sünnet ve'l-cemâat" veya tasaca "Sünnî" denir. Sünnî müslümanlara, mezheb imâmı olan büyük İslâm âlimleri tarafından Kur'ân-ı kerîm ve hadîs-i şerîflerde hükmü açıkça bildirilmemiş olan ba'zı ibâdetlerin ve günlük muâmelelerin tarifinde ve yapılışında gösterilen ve Allahü teâlânın rızâsına kavuşturan yollara amelî mezhebler denilmiştir. Mezheb imâmı olan büyük İslâm âlimleri aralarındaki böyle ictihâd ayrılıklarına dînin sahibi izin vermiş ve bu hâl her zaman ve her yerde müslümanların İslâmiyete dosdoğru uymalarını temin ederek müslümanlar için rahmet olmuştur. Nitekim hadîs-i şerîfte,"Âlimlerin mezheblere ayrılması rahmettir" buyurulmuştur.

İslâmiyet, hayatın bütün safhalarını içine alan bir hayat dinidir. Bir insanın ömrü boyunca yapacağı iş ve hareketlerin İslâm dininde mutlak sûrette bir hükmü vardır. Çünkü İslâmiyet, müslümanlardan her an ve her işinde Allahü teâlânın rızâsı üzere bulunmayı istemektedir. Bu ise önce, îmânın ve i'tikâdın doğruluğu ile olur. Böyle doğru bir îmâna, i'tikâda sahip olan müslüman, Ehl-i sünnet ve'l-cemâat yolundadır. Ancak sâlih ve kâmil bir müslüman olmak için her türlü iş ve harekette de Allahü teâlânın rızâsını gözetmek şarttır. Ameli mezhebler, Ehl-i sünnet olan müslümanlara fiil ve işlerinde Allahü teâlânın râzı olduğu usûlleri, yolları gösterirler.

Allahü teâlâ Kur'ân-ı kerîmde insanlara îmân etmelerini emretmekte ve inananların da sâlih ameller işleyerek rızâsını kazanmalarını istemektedir. Eshâb-ı kiram (ilk müslümanlar) îmân ettikten sonra, her işlerinde çok büyük bir hassasiyetle Allahü teâlânın rızâsını aradılar. Kur'ân-ı kerîmde açıkça bildirilen emirleri (farzları) eksiksiz olarak ve hulûs-i kalb ile yerine getirdiler. Açıkça bildirilen yasaklardan (haramlardan) şiddetle kaçındılar.

Peygamber efendimiz (aleyhisselâm) Kur'ân-ı kerîmi, hadîs-i şerifleri ile açıklayarak doğru anlaşılmasını temin etti. Eshâb-ı kiram, Kur'ân-ı kerîmden anlayamadıklarını gelir, Peygamber efendimize sorar, öğrenir ve işlerini ona göre yapardı. Kur'ân-ı kerîmde açıkça bildirilmeyen husûslarda, Peygamber efendimiz nasıl yapıyorsa ve nasıl yapılmasını istiyorsa öylece tatbik ederlerdi. Bu Resûlullaha tâbi olmak Eshâb-ı kiramda öylesine yüksek bir seviyede idi ki; Kur'ân-ı kerîme ve Resûlullahın sünnetine uymayan bir işi yapmaktan korkarlar, ürperirler ve şiddetle kaçınırlardı. Şayet karşılarına âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîf ile açıkça bildirilmeyen bir iş çıkarsa kendileri ictihâd eder, bu işde Allahü teâlânın rızâsını araştırır ve bulduklarına göre amel ederlerdi. Nitekim Peygamber efendimiz, uzak yerlere vâli ve kadı (hâkim) olarak gönderdiği eshâbına, Kur'ân-ı kerîmde ve hadîs-i şerîfte hükmünü açıkça bulamadığı mes'ele hakkında ictihâd etmesini emir buyurdu. Buna Muaz bin Cebel'i vâli olarak Yemen'e gönderirken aralarında geçen şu konuşma en güzel misâli teşkil ediyor: Peygamber efendimiz Muaz bin Cebel'e şöyle buyurdu:

-Yâ Muaz! Karşına çıkan bir işde neye göre hüküm vereceksin?
-Allah'ın kitabı (Kur'ân-ı kerîm) ile, yâ Resûlullah.
-Yâ Kur'ân-ı kerîmde açıkça bulamazsan?

-Resûlullahın sünneti ile.
-Ya Resûlullahın sünnetinde de açıkça bulamazsan?

-O zaman ictihâd ederim, yâ Resûlullah! dedi.
Bunun üzerine Peygamberimiz (aleyhisselâm), "Resûlünün elçisini, kendi râzı olduğunda ve Resûlünün râzı olduğunda muvaffak kılan Allaha hamd olsun" buyurdu.

Ayrıca, vahiy ile bildirilmeyen işlerde de bizzat Resûlullah ve Eshâb-ı kiram ictihâd ediyorlar, Eshâb-ı kiramın ictihâdının Resûlullahın ictihâdına uymadığı da oluyordu. Meselâ; Bedir'de alınan esîrlere yapılan muâmele hakkında Peygamber efendimiz ile Hazreti Ebû Bekir fidye alınarak salıverilmelerini, Hazreti Ömer de öldürülmelerini ictihâd etmişlerdi. Allahü teâlâ, Hazreti Ömer'in ictihâdına uygun olanı, vahiy ile bildirdi.

Eshâb-ı kiramın hepsi müctehid idiler. Onlar din bilgilerini bizzat Resûlullahtan (aleyhisselâm) aldılar. O'nu bizzat görmenin, O'nun sohbetinde bulunmanın kazandırdığı çok

yüksek ma’nevî kemâllere (olgunluklar, üstünlükler) erdiler. Nefisleri mutmainne olup, her biri ihlâs, edeb, ilim ve irfanda Eshâbdan olmayanlardan hiçbir âlimin ve evliyânın sahip olamayacağı üstünlüklere kavuştular. Her birinin hidâyet yıldızları olduğu hadîs-i şerîfle bildirildi. Hepsinin imânı, i’tikâdı bir idi. Haklarında nass (âyet ve hadîs) bulunmayan mes’elelerde ictihâd ettiler. Her biri, amelde mezheb sahibi idiler. Çoğunun ictihâdlarından çıkardıkları hükümler birbirine benzerdi. İctihâdları toplanıp, kitablara geçirilmediği için mezhebleri unutuldu. Bunun için bugün Eshâb-ı kiramdan herhangi birinin mezhebine uymak mümkün değildir.
İslâmiyeti Eshâb-ı kiramdan öğrenen Tabiîn ve bunlardan öğrenen Tebe-i tabiînden de din bilgilerinde yükselip, mutlak müctehidlik derecesine ulaşan büyük imamlar yetişti. Bunlar da amelde mezheb sahibi idiler ve her birinin ictihâdlarından meydana gelen hükümlere, o âlimin mezhebi denildi. Bu âlimlerden de çoğunun mezhebi kitaplara geçirilmediği için unutuldu. Yalnız dört büyük imâmın ictihâdları, talebeleri tarafından kitaplara geçirilerek muhafaza edildi ve müslümanlar arasında yayıldı. Yeryüzünde bulunan bütün müslümanlara doğru yolu gösteren ve İslâm dînini değişmekten, bozulmaktan koruyan bu dört imâmın birincisi İmâm-ı a’zam Ebû Hanîfe, ikincisi İmâm-ı Mâlik bin Enes’tir. Üçüncüsü İmâm-ı Muhammed bin İdrîs Şafiî, dördüncüsü Ahmed bin Hanbel’dir.

Ehl-i sünnet i’tikâdında olan bu dört imâmdan İmâm-ı a’zamın yoluna (Hanefî Mezhebi), İmâm-ı Mâlik’in yoluna (Mâlikî Mezhebi), İmâm-ı Şafiî’nin yoluna (Şafiî Mezhebi), İmâm-ı Ahmed bin Hanbel’in yoluna da (Hanbelî Mezhebi) denilmiştir. Bu gün bir müslümanın Allahü teâlânın rızâsına uygun ibâdet ve iş yapabilmesi, ancak bu dört mezhebden birine uyması ile mümkündür. Her müslümanın ictihâd yaparak Kur’ân-ı kerîm ve hadîs-i şerîflerden hüküm çıkaracak büyük bir İslâm âlimi, ya’nî mutlak müctehid olması hem mümkün değildir, hem de Hicrî dördüncü asırdan sonra böyle bir âlim yetişmemiştir. Kur’ân-ı kerîmden herkesin kendi aklına göre ma’nâ verip, hüküm çıkarması da yasak edilmiştir. Hadîs-i şerîfte; “Kur’ân-ı kerîmden kendine göre ma’nâ çıkaran kâfir olur.” buyuruldu. Kur’ân-ı kerîmdeki hükümlerin hepsini, müctehid olan din âlimleri bile çıkaramayacakları için Resûlullah (aleyhisselâm) efendimiz, Kur’ân-ı kerîmin hükümlerini hadîs-i şeriflerle açıklamıştır. Kur’ân-ı kerîmi ancak Resûlullah açıkladığı gibi, hadîs-i şerifleri de yalnız Eshâb-ı kiram ve müctehid imamlar anlayabilmişler ve açıklamışlardır. Allahü teâlâ Kur’ân-ı kerîmde Enbiyâ sûresi yedinci âyetinde; “Bilmiyorsanız, zikir ehline (âlime) sorunuz” ve yine “Ey akıl sahipleri! Akıl erdiremediğiniz mes’elelerde, onları bilen ve derinliklerine tam ermiş olanlara tâbi olunuz!” buyurmaktadır. Hadîs-i şerîfte; “Bilmediklerinizi bilenlerden sorunuz. Cehâletin ilâcı sorup öğrenmektir.” buyuruldu. Bu âyet-i kerîmeler ve hadîs-i şerîf, ibâdetlerin ve işlerin nasıl yapılacağını bilmeyenlerin bilenlerden sorup öğrenmelerini emretmektedir. Ya’nî avamın mutlak müctehidlerden sorup öğrenmesi lâzımdır.
İmâm-ı a’zam Ebû Hanîfe, İmâm-ı Mâlik, İmâm-ı Şafiî ve İmâm-ı Ahmed bin Hanbel, Kur’ân-ı kerîmden ve hadîs-i şerîflerden ictihâd ederek, İslâm dinindeki emirleri, yasakları, helâlleri, haramları açıkladılar.

İslâmiyette bütün din bilgileri dört kaynaktan çıkarılmıştır. Bunlar (Kur’ân-ı kerîm), (Hadîs-i şerifler), (İcmâ-ı ümmet) ve (Kıyas-ı fukahâ)’dır. Bütün müctehidler, bir işin nasıl yapılacağını, Kur’ân-ı kerîmde açık olarak bulamazlarsa, hadîs-i şeriflere bakarlar. Hadîs-i şeriflerde de açıkça bulamazlarsa, bu iş için (İcmâ’) var ise, öyle yapılmasını bildirirler. İcmâ’ sözbirliği demektir. Ya’nî, bu işi, Eshâb-ı kiramın hepsinin aynı sûretle yapması veya söylemesi demektir. Eshâb-ı kiramdan sonra gelen Tabiînin de icmâı delîldir, senettir. Daha sonra gelenlerin, yaptıkları, söyledikleri şeye icmâ denmez.
Bir işin nasıl yapılması lâzım olduğu, icmâ ile de bilinemezse, müctehidlerin kıyâsına göre yapmak lâzım olur. İmâm-ı Mâlik, bu dört delîlden başka, Medîne-i münevverenin o zamanki ahâlisinin sözbirliğine de senet dedi. Bu âdetleri, babalarından, dedelerinden ve nihâyet, Resûlullahtan görenek olarak gelmiştir. Bu senet, kıyastan daha sağlamdır, dedi. Fakat diğer üç mezhebin imamları, Medine ahâlisinin âdetini senet olarak almadı.

İctihâd, lügatte insan gücünün yettiği kadar, zahmet çekerek uğraşarak çalışmak demektir. Dînî bir terim olarak; Kur’ân-ı kerîmde ve hadîs-i şerîflerde, tam anlaşılır ve açık bir şekilde bildirilmemiş bulunan hükümleri ve mes’eleleri, açık ve geniş anlatılmış mes’elelere benzeterek, meydana çıkarmaya uğraşmaktır. Bunu ancak Peygamberimiz (aleyhisselâm) ve O’nun eshâbının hepsi ile diğer müslümanlardan ictihâd

makamına yükselenler yapabilir ki, bu çok yüksek insanlara (müctehid) denir.

İctihâd yolu ikidir: Biri, Irak âlimlerinin yolu olup, buna (Re'y yolu) denir. Ya'nî kıyas yoludur. Bir işin nasıl yapılacağı, Kur'ân-ı kerîmde ve hadîs-i şerîflerde açıkça bildirilmemiş ise, buna benzeyen başka bir işin nasıl yapıldığı aranır, bulunur. Bu iş de, onun gibi yapılır Eshâb-ı kiramdan sonra, bu yolda olan müctehidlerin reîsi, İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe'dir. İkinci yol, Hicaz âlimlerinin yolu olup, buna (Rivâyet yolu) denir. Bunlar, Medine-i münevvere ahâlisinin âdetlerini, kıyastan üstün tutar. Bu yolda olan müctehidlerin büyüğü, İmâm-ı Mâlik'dir ki, Medîne-i münevverede oturuyordu. İmâm-ı Şafiî ile Ahmed İbni Hanbel de, İmâm-ı Mâlik'in yolunu öğrendikten sonra Bağdâd tarafına gelerek İmâm-ı a'zamın talebesinden okuyup, bu iki yolu birleştirdi. Ayrı bir ictihâd yolu kurdu. İmâm-ı Şafiî, kendisi çok belîğ, edip olduğundan, âyet-i kerîmelerin ve hadîs-i şerîflerin ifâde tarzına bakıp, kuvvetli bulduğu tarafa göre iş görürdü. İki tarafta da kuvvet bulamazsa, o zaman, kıyas yolu ile ictihâd ederdi. Ahmed İbni Hanbel de, İmâm-ı Mâlik'in yolunu öğrendikten sonra Bağdâd taraflarına gidip, İmâm-ı a'zam'ın talebesinden kıyas yolunu almış ise de, pek çok hadîs-i şerîf ezberlemiş olduğundan önce, hadîs-i şeriflerin birbirini kuvvetlendirmesine bakarak, ictihâd etmiştir. Böylece, ahkâm-ı şeriyyenin çoğunda, diğer üç mezhebden ayrılmıştır.

Bu dört mezhebin hâli, bir şehir ahâlisinin hâline benzer ki, önlerine çıkan bir işin nasıl yapılacağı kanunda bulunmazsa, o şehrin eşrafı, ileri gelenleri toplanıp, o işi kanunun uygun bir maddesine benzeterek yaparlar. Ba'zan uyuşamayıp, ba'zısı devletin maksadı, beldeleri tamir ve insanların rahatlığıdır der. O işi, rey ve fikirleri ile, kanunun bir maddesine benzetir. Bunlar, Hanefî mezhebine benzer. Ba'zıları da, devlet merkezinden gelen memurların hareketlerine bakarak, o işi, onların hareketine uydurur ve devletin maksadı, böyle yapmaktır derler. Bunlar da, Mâlikî mezhebine benzer. Ba'zıları ise kanunun ifâdesine, yazının gidişine bakarak, o işi yapma yolunu bulur. Bunlar da, Şafiî mezhebi gibidir. Bir kısmı ise, kanunun başka maddelerini de toplayıp, birbiri ile karşılaştırarak, bu işi doğru yapabilmek yolunu arar. Bunlar da, Hanbelî mezhebine benzer. İşte şehrin ileri gelenlerinden her biri, bir yol bulur ve hepsi, yolunun doğru ve kanuna uygun olduğunu söyler. Kanunun istediği ise, bu dört yoldan biri olup, diğer üçü yanlıştır. Fakat, kanundan ayrılmaları, kanunu tanımadıkları için, devlete karşı gelmek için olmayıp, hepsi kanuna uymak, devletin emrini yerine getirmek için çalıştıklarından, hiçbiri suçlu görülmez. Belki, böyle uğraştıkları için, beğenilir. Fakat, doğrusunu bulan daha çok beğenilip, mükâfat alır. Dört mezhebin hâli de böyledir. Allahü teâlânın istediği yol, elbette birdir. Dört mezhebin ayrıldığı bir işde, birinin doğru olup, diğer üçünün yanlış olması lâzımdır. Fakat, her mezhep imâmı, doğru yolu bulmak için uğraştığından, yanılanlar af olur ve hattâ sevâb kazanır. Çünkü Peygamberimiz (aleyhisselâm) "Ümmetime, yanıldığı ve unuttuğu için ceza yoktur." buyurdu. Dört mezhebin bu ayrılıkları ba'zı işlerde olup, dînin temellerinde ve inanılacak şeylerde, aralarında tam birlik bulunduğundan, ya'nî Ehl-i sünnet i'tikâdında olduklarından birbirini severler ve asla kötülemezler. Bu dört mezhebten her birine Ehl-i sünnet'ten milyonlarca kimse uydu. Dört mezhebin i'tikâdı bir olduğundan birbirine yanlış demez, bid'at sahibi, sapık bilmezler. Doğru yol, bu dört mezheptedir, deyip her biri kendi mezhebinin doğru olmak ihtimâli daha çoktur, bilir. İctihâdla anlaşılan işlerde İslâmiyetin açık emri bulunmadığı için, Ehl-i sünnet olan ve dört mezhebten birine uyan her Müslüman; "Benim mezhebim doğrudur. Yanlış olmak ihtimâli de vardır. Diğer üç mezheb yanlıştır, doğru olmak ihtimâli de vardır" der ve öyle inanır. Dört mezhebin amellere, ya'nî ibâdetlere, işlere âit belli birkaç şeyde birbirlerinden ayrılmaları, müslümanlar için rahmet ve kolaylıktır. Hadîs-i şerîfte; "Ümmetimin âlimlerinin ihtilâfı rahmettir." buyuruldu ki, burada amellerde olan ayrılık bildirilmektedir. Îmânda ve i'tikâdda ayrılık felâkettir ve kesinlikle yasaklanmıştır. Allahü teâlâ ve Peygamberi, mü'minlere merhametli oldukları için, ba'zı işlerin nasıl yapılacağı, Kur'ân-ı kerîm ve hadîs-i şerîflerde açık bildirilmedi. Açıkça bildirilse idi, öylece yapmak farz olurdu. Yapmıyanlar günaha girer, kıymet vermeyenler de kâfir olurdu. Mü'minlerin hâli çok güç olurdu. İşte böyle işleri mezheb imamları açıkça bildirilenlere benzetmekte, birbirlerinden ba'zı bakımlardan ayrılmışlardır.

Bir Müslümanın, dört mezhebden hangisinde ise o mezhebteki bilgileri öğrenmesi, her işinde o mezhebe uyması lâzımdır. Bir mezhebe uyan bir müslüman, mezhebinin imamının Kur'ân-ı kerîmden ve hadîs-i şeriflerden ve icmâ-ı ümmetten çıkardığı delîllere uymaktadır. Bu delîlleri bilmesi şart ve lâzım değildir. Amellerde asıl olan, âyet-i kerîme ve

hadîs-i şerîf ezberlemek değil, işleri Allahü teâlânın rızâsına uygun yapmaktır. Mezheb imamları, ömürlerini vererek, bu rızâ-i ilâhiyye yolunu araştırmışlar, bulduklarını bütün müslümanlara sağlam vesîkalarla haber vermişlerdir. Müslümanlar, asırlardır olduğu gibi şimdi de bu dört mezhebten birine uymakta ve işlerini buna göre yapmaktadır. Şayet bir işin yapılmasında haraç, zorluk bulunursa, ya'nî kendi mezhebine göre yapmasına imkân kalmazsa, bu işini diğer üç mezhebten birine göre yapması caiz olur. Fakat, ikinci mezhebin o işe bağlı şartlarını gözetmesi de lâzımdır.

Görüldüğü gibi, eğer mezheb imamları arasında bu farklılıklar olmasaydı, müslümanlar karşılarına çıkan bir işte şaşkın, çaresiz ve sıkıntı içinde kalacaktı. Nitekim eski ümmetlerde işler hakkında hüküm bir tane idi. Bu bir hükme uyanlar kurtuldu, uyamayanlar sıkıntıya düştü. O ümmetlerde İmâm-ı a'zam gibi âlimlerin yetişmemiş olması, şeriatlerinin kısa zamanda bozulup yok olmasının da sebeplerinden birini teşkil etti.

Bugün nikâh, talâk, zekât, gusül, abdest, namaz, setr-i avret ve daha birçok mühim mes'elede dînen makbûl bir zarûrete, sıkıntıya düşen dört mezhebten birindeki müslümanlar, diğer mezheblerden birinin o konudaki hükmüne, uyarak İslâmiyete uygun yaşamak imkânına kavuşmaktadır. Ancak, bir işde dînin kabûl ettiği bir zarûret olmadan kendi mezhebinin hükmünü bırakıp, bir başka mezhebe uymak ve keyfine göre bir işi bir mezhebe, başka bir işi öteki mezhebe, bir diğer işi de daha başka bir mezhebe göre yapmak kesinlikle yasaktır ve İslâmiyette buna "telfîk" veya "mezhepsizlik" denir. Böyle olan bir kimse, işlerinde Allahü teâlânın rızâsını değil, kendi arzusunu düşünüyor demektir. Bunun ise; dîni, insanların isteklerine göre değiştirebilen bir oyuncak hâline getirmeye kadar gideceği açıktır.

İslâm âlimleri mezhebsizliğin, dinsizliğe giden bir köprü olduğunu bildirmişlerdir. Müslümanlardan, İslâm âlimlerine uymaları istenmektedir. Hadîs-i şeriflerde âlimler hakkında; "Din âlimleri, peygamberlerin vârisleridir.", "Talebesi arasında âlim, ümmeti arasında peygamber gibidir." "Fıkıh âlimleri kıymetlidir. Onlarla beraber bulunmak ibâdettir." "Ümmetimin âlimlerine saygılı olunuz. Onlar yeryüzünün yıldızlarıdır." buyuruldu.

İslâm âlimlerine uymak, dört mezhebden birinde bulunmakla olur. Asırlardır gelip geçmiş bütün İslâm âlimleri de, bu dört mezhebden birinde bulunan âlimlerden ders alarak yetişmişler ve bu mezheblere uymuşlardır. Ehl-i sünnet âlimleri, hükümleri eksiksiz kayda geçirilmiş bulunan, her müslüman tarafından işitilen, bilinen ve asırlardır müslümanların tâbi olduğu, uyduğu dört hak mezhebten birine uymadan yapılan amelin bâtıl olacağını sözbirliği ile bildirmişlerdir.
Mezhebleri beğenmeyen, onlardan birine uymayan veya mezheblerin kolaylıklarını birleştirmeye çalışan bir kimse, asırlardan bu yana gelip geçmiş milyonlarca müslümanın yolundan ayrılmış, kendi başına yeni bir yol tutmuş olur. Allahü teâlâ Kur'ân-ı kerîmde Nisa sûresi 114. âyetinde, "Mü'minlerin yolundan ayrılanı Cehenneme atarız."buyurmaktadır.
Dört mezheb imamının ve bunların yetiştirdiği müetehid olan âlimlerin çözdüğü mes'elelerin sayısı milyonları aşmaktadır. Bunlardan yalnız İmâm-ı a'zam hazretlerinin 500 binden fazla fıkıh mes'elesini çözdüğü kıymetli kitaplarda bildirilmektedir. Dört mezhebin imamları ve bunlara bağlı müctehidleri, müslümanların başlarına gelebilecek hemen her işin dindeki hükmünü bildirmişlerdir. Asırlardır dört hak mezhebe uyan müslümanlardan, herhangi bir müşkülün cevâbını bulamayan hiç duyulmamıştır. Bu gün de dünyânın her yerinde yaşayan müslümanın her türlü işlerinin cevâbı, bu dört hak mezhebin kitaplarında vardır. Yeniden ictihâdı icâb ettiren, cevapsız kalan, çözülmemiş bir mes'ele bırakmamışlardır. Âhırette mes'ûliyetten kurtulmak için müslümanlar, amellerini nasıl yapacaklarını, mezheblerinin inceliklerine vâkıf Ehl-i sünnet âlimlerinden sorarak veya bunların kitaplarından okuyarak kolaylıkla öğrenmektedirler.

Çoğu hıristiyan papazı olan Avrupalı müsteşriklerin ve peygamberliğe inanmayan modern teoloji filozoflarının kitaplarında veya bunların kitaplarından yapılan tercüme ve iktibaslarda yalan ve iftira olarak bu dört hak mezheb mensûbları arasında tartışmalar, hattâ silâhlı mücâdeleler vukû' bulduğunun yazıldığı esefle görülmektedir. Halbuki İslâm târihinde hiçbir devirde Hanefîlerle, Şâfiîler, Mâlikîler v.b. arasında mezhep ayrılığı sebebiyle en küçük bir sürtüşme bile vukû' bulmamıştır. Başta dört mezhebin imâmları birbirlerini dâima hürmet ve sevgiyle yâd etmişler, birbirlerinin ictihâdlarına asla yanlış dememişler ve

kötülememişlerdir. Siyâsete ve hükümet işlerine hiçbir devirde karışmamışlardır. Bunlara uyan müslümanlar da mezhep imamlarının yolundan giderek, dört mezhebten birine uyan din kardeşleriyle sevişmişler, asırlar boyu bir arada huzûr ve rahat içinde yaşamışlardır. Müslümanları bölmeye, aralarını açıp birbirleriyle düşman etmeye ve çatıştırmaya matuf bu iddia ve iftiralar, İslâmiyeti bilen, târih bilgisi doğru ve kuvvetli, kültürlü müslümanlar arasında hiçbir itibar görmemekte, gerek ülkemizde ve gerekse diğer İslâm ülkelerindeki dört hak mezhepteki müslümanlar, birbirlerini severek, sayarak, kardeşçe, rahat ve huzûr içinde yaşamaktadırlar. Ehl-i sünnet i'tikâdındaki müslümanlar, dört hak mezhebe uymanın değil, uymamanın bölücülük ve tefrika çıkarmak olduğunu çok iyi bildiklerinden, birbirlerine olan muhabbetleri derinleşmektedir.

İşte İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe; en mükemmel usûller ile yaptığı uzun çalışmaları ve ictihâdı neticesinde çözdüğü ve tedvin ettiği fıkıh (hukuk) bilgileri ile müslümanların ibâdetlerinde ve diğer işlerinde İslâmiyete doğru bir şekilde uymak için takip edecekleri bir yolu gösterdi ve bu yola "Hanefî Mezhebi" denildi.

İmâm-ı a'zam fıkhı, "Leh ve aleyhde olanı bilmek, tanımak" diye tarif etmiştir. Bu tarife göre fıkhı tesbit etmek için, Edille-i şeriyyeye başvurdu. Bunlar Kitap (Kur'ân-ı Kerîm), Sünnet (Peygamberimizin (aleyhisselâm) sözleri, fiilleri ve takrirleri), İcmâ-ı ümmet (Eshâb-ı kiramın bir mes'ele hakkındaki sözbirliği) ve Kıyâs-ı Fukaha (Hükmü verilmiş mes'elelere benzeterek bir başka mes'eleyi hükme bağlamak)'dır. İmâm-ı a'zam, herhangi bir fıkıh mevzû'unun işlenmesi veya fetvâsının takrir edilmesi yahut da cevâbı bulunmak üzere mevzû (konu) edildiğinde, sırasıyla bu dört kaynağa baş vururdu.

1. Kur'ân-ı kerîm ve hadîs-i şerîfler: İmâm-ı a'zam da, diğer müctehidler gibi, bir işin nasıl yapı lacağını, Kur'ân-ı kerîmde açıkça bulamazsa, hadîs-i şerîflere bakardı. İctihâdlarında Peygamberimizin sünnetine tâbi olmakta, herkesten ileri gitmiş, mürsel hadîsleri bile müsned hadîsler gibi senet olarak almıştır.

2. İcmâ' ve Sahabe kavli: Bir iş hakkında hadîs-i şeriflerde de açıkça hüküm bulunmazsa, bu iş için (icmâ) var ise, öyle yapılmasını emir ederdi. İcmâ', sözbirliği demek olup, bir işi, Eshâb-ı kiramın hepsinin aynı sûretle yapması veya söylemesi demektir. İmâm-ı a'zam, Eshâb-ı kiramın sözlerini, kendi kavillerinin üstünde tutmuştur. Onların, Peygamberimizin (aleyhisselâm) yanında, sohbetinde bulunmak şerefiyle kazandıkları derecelerin büyüklüğünü, herkesten daha iyi anlamıştır.

3. Kıyas: Bir işin nasıl yapılması lâzım olduğu, icmâ ile veya sahabe sözü ile de bilinemezse, kendisi kıyas yaparak hüküm verirdi. O'nun bu kıyas yoluna, (re'y yolu) veya (ictihâd) da denir. Kıyas; Kur'ân-ı kerîm ve hadîs-i şerîflerde hakkında açık hüküm bulunmayan bir işi, hakkında açık hüküm bu lunan bir diğer işe benzeterek hükme bağlamaktır.

4. İmâm-ı a'zam, nasslardan (âyet-i kerîmelerden ve hadîs-i şerîflerden), icmâ ve kıyastan başka istihsân ve örfler ile de hüküm verirdi. Şu kadar var ki, örfün, İslâmiyette yasak olduğu açıkça bildirilen bir hükme aykırı olmaması lâzımdır. İstihsân; daha kuvvetli görülen bir husûsdan dolayı bir mes'elede benzerlerinin hükmünden başka bir hükme dönmektir. Ya'nî dînen muteber olan bir tercih sebebine dayanarak, bir delîli buna aykırı düşen başka bir delîlden üstün tutup, buna göre hüküm vermektir.

Hanefî mezhebinin bilgileri, sonraki âlimlere üç yoldan gelmiştir.

1. (Usûl) haberleri olup, bunlara zâhir haberler de denir. Bunlar, Hanefî mezhebinin sahibi olan İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe'den ve talebesinden gelen haberlerdir. Bu haberler, İmâm-ı Muhammed'in altı kitabı ile bildirilmekdedir. Bu altı kitâb, (El-mebsût), (Ez-ziyâdât), (El-câmi'-üs-sagîr), (Es-siyer-üs- sagîr), (El-câmi'-ul-kebîr), (Es-siyer-ül-kebîr) kitâblarıdır. Bu kitabları İmâm-ı Muhammed'den, güveni lir kimseler getirdiği için (Zâhir haberler) denilmişdir. Usûl haberlerini ilk toplıyan Hâkim şehîd [Muhammed]'dir. Bunun (Kâfi) kitabı meşhûrdur. Kâfinin şerhleri çoktur. Bunların en meşhûru İmâm-ı Serahsî hazretlerinin yazmış olduğu 30 cildlik Mebsut'udur.

2. (Nevadir) haberleri olup, yine bu imamlardan gelen haberlerdir. Fakat, bu haberler, o altı kitâbta bulunmayıp, ya İmâm-ı Muhammed'in (El-kisâniyât), (El-hârûniyât), (El-

cürcâniyyât), (Er-rukıyyât) adındaki başka kitabları ile bildirilmiştir. Bu dört kitab, yukarıdaki altı kitab gibi, açıkça ve sağlam gelmiş olmadığından, bu haberlere (Zâhir olmıyan haberler) de denir. Yâhud, başkalarının kitabları ile bildiril mişlerdir. Meselâ, İmâm-ı a'zamın talebesinden Hasen bin Ziyâd'ın (Muharrer) adındaki kitabı ve İmâm-ı Ebû Yûsuf'un (Emâlî) adındaki kitabı ile bildirilmişlerdir.

3. (Vâkı'at) haberleri üç imâmdan bildirilmiş olmayıp, bunların talebelerinin ve talebesi talebelerinin ictihâd ettikleri mes'elelerdir. Böyle haberleri, ilk toplıyan Ebülleys-i Semerkandî olup (Nevazil) kitabını yazmıştır.

Osmanlı âlimlerinden Şeyhülislâm olanların hazırladığı ve sonradan derlenmiş (Fetvâlar), ayrıca bir kanun metni şeklinde tedvin edilmiş (kanunlaştırılmış) olan ve Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanan (Mecelle) de Hanefî mezhebinin fıkhî hükümlerini bildirmektedir. Osmanlı Devleti zamanında yetişen büyük fıkıh âlimlerinden İbn-i Âbidîn Seyyid Muhammed Emîn Efendi'nin hazırladığı ve kendi zamanına kadar yazılmış en muteber fıkıh kitaplarının bir hülâsasını, özünü teşkil eden beş ciltlik (Redd-ül-Muhtâr) kitabı da Hanefî mezhebini bildiren en kıymetli kaynaklardandır.
Ayrıca günümüz Türkçesi ile kaleme alınmış ve yüzlerce eserin incelenmesi ile meydana getirilmiş olan (Tam İlmihâl SEÂDET-İ EBEDİYYE) kitabı da, Hanefî mezhebinin esaslarını bildiren çok geniş ve en kıymetli bir eserdir. Bu kitap HAKÎKAT KİTABEVİ tarafından neşredilmiş ve İngilizce'ye de tercüme edilmiştir.

İmâm-ı a'zamın yetiştirdiği talebelerin sayısı yaklaşık 4000 civarındadır. Bunların birçoğu, din bilgilerinde ictihâd derecesine yükselmiştir. Oğlu Hammâd, talebelerinin ileri gelenlerindendir. İmâm-ı Ebû Yûsuf ve İmâm-ı Muhammed Şeybânî, iki yüksek talebesi olup "İmâmeyn" lakabı ile meşhûr olmuşlardı. Bir dînî mes'elelerde İmâmeynin ictihâdı, İmâm-ı a'zamın ictiâdı ile eşit tutulurdu. Hanefî mezhebindeki bir müftî, İmâm-ı a'zamın sözüne uygun fetvâ verir. Aradığını onun sözünde açıkça bulamazsa, İmâm-ı Ebû Yûsuf'un sözünü alır. Onun sözlerinde bulamazsa, İmâm-ı Muhammed Şeybânî'nin sözlerini alır. Ondan sonra İmâm-ı Züfer, daha sonra Hasan bin Ziyâd'ın sözünü alır. Her asırda Hanefî mezhebinde çok yüksek âlimler yetişmiştir. Evliyânın büyüklerinden Muhammed Şâziliyye, Ma'rûf-ı Kerhî, İmâm-ı Rabbânî... gibi zâtlar bu mezhebe bağlı idiler. Osmanlılar zamanında yetişen âlimlerin çoğu Hanefî mezhebindendi. Molla Fenârî, Molla Gürânî, Ahmed İbni Kemâl Paşa, Ebussuûd Efendi, İmâm-ı Birgivî, İbn-i Âbidin bu âlimlerden ba'zılarıdır.

Hanefî mezhebi Abbasî, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin hâkim olduğu bütün ülkelere yayılmıştır. Bugün dünyâda bulunan müslümanların yarıdan fazlası ve Ehl-i sünnetin pek çoğu, Hanefî mezhebine göre ibâdet etmektedir.
Âlimlerin çoğu, diğer mezheplerin de hak olduğunu, fakat Hanefî mezhebinin hükümlerinin daha doğru olduğunu söylemişlerdir. Bunun için İslâm memleketlerinin çoğunda Hanefî mezhebi yerleşmiştir. Türkistan ve Hindistan'ın ve Anadolu'nun hemen hemen hepsi Hanefî'dir.

Bütün dünyâda tatbik olunan İslâmî hükümlerin dörtte üçü İmâm-ı a'zamındır. Kalan dörtte birinde de ortaktır. İslâmiyyette ev sahibi, aile reîsi O'dur. Diğer bütün müctehidler (mezheb âlimleri), O'nun çocukları gibidir.

İmâm-ı Şafiî şöyle buyurmuştur: "Bütün müslümanlar İmâm-ı a'zamın ev halkı, çoluk çocuğu gibidir" (Ya'nî bir adam çoluk çocuğunun nafakasını kazandığı gibi, İmâm-ı a'zam da insanların işlerinde muhtaç oldukları din bilgilerini meydana çıkarmayı kendi üzerine almış, herkesi kolaylığa ve rahata kavuşturup güç bir işten kurtarmıştır.)

Menkıbeleri ve Medhi: İmâm-ı a'zam, Allahü teâlânın rızâsından başka bir düşüncesi olmayan büyük bir âlimdi. Dinden soranlara İslâmiyeti dosdoğru şekliyle bildirir, tâviz vermez, bu yolda hiçbir şeyden çekinmezdi. O'nun kitaplarına, ders halkasına ve fetvâlarına herhangi bir siyâsi düşünce ve güç, nefsânî arzu ve menfeat, şahsî dostluk ve düşmanlık gibi unsurlar asla girmemiştir.

İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe nefsine tam olarak hâkimdi. Lüzumsuz şeylerle asla uğraşmazdı. Ancak kendisi gibi büyük İslâm âlimlerinde görülen heybet, vakar ve ahlâk-ı hamide (yüksek İslâm ahlâkı) ile her halükârda insanların kurtuluşu için çırpınırdı. Muarızlarına bile sabır, güler yüz, tatlılık ve sükûnetle davranır, asla heyecan ve telâşa kapılmazdı. Keskin ve derin bir firâset sahibi idi. Bu haliyle

insanların içlerinde gizledikleri şeylere nüfuz eder ve olayların sonuçlarını sezerdi.
Ayrıca kuvvetli şahsiyeti, keskin zekâsı, üstün aklı, engin ilmi, heybeti, geniş muhakemesi, muhabbeti ve cazibesi ile karşılaştığı herkese te'sîr eder, gönüllerini cezbederdi. Karşısına çıkan ve uzun tetkiki gerektiren ba'zı mes'eleleri, derin bir mütâlâadan sonra, böyle olmayanları ise ânında ve olayın açık misalleriyle cevaplandırırdı. En inatçı ve peşin hükümlü muarızlarını bile, en kolay bir yoldan cevaplandırarak ikna ederdi. Bu husûsta hayret verici sayısız menkıbeleri meşhûrdur.
Hasılı İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe, İslâmiyetin müslümanlardan doğru bir i'tikâd (Ehl-i sünnet i'tikâdı), doğru bir amel ve güzel bir ahlâk istediğini bildirmiş, ömrü boyunca bu kurtuluş yolunu anlatmıştır. Vefâtından sonra da yetiştirdiği talebeleri ve kitapları asırlar boyunca gelen bütün müslümanlara ışık tutmuş ve rehber olmuştur.

İmâm-ı a'zam, İslâm dinine yaptığı bütün bu hizmetleriyle İslâmiyeti imân, amel ve ahlâk esasları olarak bir bütün hâlinde insanlara yeniden duyurmuş, şüphesi ve bozuk bir düşüncesi olanlara cevaplar vermiş, müslümanları çeşitli fitneler ve propagandalarla zaafa düşürmek, parçalamak ve böylece İslâm dinini yıkabilmek ümidine kapılanları hüsrana uğratmış, önce i'tikâdda birlik ve beraberliği sağlamış; ibâdetlerde, günlük işlerde Allahü teâlânın rızâsına uygun bir hareket tarzının esaslarını ve şeklini tesbit etmiştir. Böylece, ikinci hicri asrın müceddidi (dinin yeniden yayıcısı) ünvanını almıştır.
Buhârî ve Müslim'deki bir hadîs-i şerîfte, "Îmân Süreyya yıldızına çıksa, Farisoğullarından biri elbette alıp getirir" buyuruldu. İslâm âlimleri, bu hadîs-i şerîfin İmâm-ı a'zam hakkında olduğunu bildirmiştir. Yine Buhârî ve Müslim'de bildirilen bir hadîs-i şerîfte, "İnsanların en hayırlısı, benim asrımda bulunan müslümanlardır (Ya'nî Eshâb-ı kirâmdır). Onlardan sonra en iyileri, onlardan sonra gelenlerdir (ya'nî Tâbiîndir). Onlardan sonra da onlardan sonra gelenlerdir... (ya'nî Tebe-i tâbiîndir)" buyuruldu. İmâm-ı a'zam da, bu hadîs-i şerîfle müjdelenen tabiînden ve onların da en üstünlerinden biridir.

Hayrât-ül-Hisan, Mevdu'ât-ül-ulûm ve Dürr-ül-Muhtâr'da yazılı olan hadîs-i şerîflerde buyuruldu ki:

"Âdem (aleyhisselâm) benimle öğündüğü gibi ben de ümmetimden bir kimse ile öğünürüm. İsmi Nu'mân, künyesi Ebû Hanîfe'dir. O, ümmetimin ışığıdır."

"Peygamberler benimle öğündükleri gibi ben de Ebû Hanîfe ile öğünüyorum. Onu seven beni sevmiş olur. Onu sevmeyen beni sevmemiş olur."

"Ümmetimden biri, şeriatimi canlandırır. Bid'atleri öldürür. Adı Nu'mân bin Sâbit'tir."

"Her asırda ümmetimden yükselenler olacaktır. Ebû Hanîfe zamanının en yükseğidir."

Hazreti Ali de, "Size bu Kûfe şehrinde bulunan, Ebû Hanîfe adında birini haber vereyim. Onun kalbi ilim ve hikmet ile dolu olacaktır. Âhir zamanda, bir çok kimse, onun kıymetini bilmeyerek helak olacaktır. Nitekim, râfizîler de, Ebû Bekir ve Ömer için helak olacaklardır" buyurdu.

İmâm-ı a'zamın zamanında ve sonraki asırlarda yaşayan İslâm âlimleri hep onu medh etmişler, büyüklüğünü bildirmişlerdir. Abdullah ibni Mübârek anlatır. "Ebû Hanîfe, İmâm-ı Mâlik'in yanına geldiğinde İmâm-ı Mâlik ayağa kalkıp ona hürmet gösterdi. O gittikten sonra yanındakilere, "Bu zâtı tanıyor musunuz? Bu zât, Ebû Hanîfe Nu'mân bin Sâbit'tir. Eğer şu ağaç direk altındır dese isbât eder, dedi." Sonra Süfyân-ı Sevrî yanına geldi. Onu, Ebû Hanîfe'nin oturduğu yerden biraz daha aşağıya oturttu, çıktıktan sonra onun fıkıh âlimi olduğunu anlattı." Yine Abdullah İbni Mübârek der ki; Hasen bin Ammâre'yi Ebû Hanîfe ile birlikte gördüm. Ebû Hanîfe'ye şöyle diyordu: "Allahü teâlâya yemîn ederim ki fıkıhda senden iyi konuşanı, senden sabırlısını ve senden hazır cevap olanını görmedim. Elbette sen fıkıhda söz söyleyenlerin efendisi ve reîsisin. Senin hakkında kötü söyleyenler sana hased edenler, seni çekemeyenlerdir."

Hâfız Muhammed İbni Meymûn der ki: "Ebû Hanîfe'nin zamanında ondan ârif ve fakîh yok idi. Yemîn ederim ki, onun mübârek ağzından bir söz duymağa yüzbin dinar (altın) veririm."

İbni Üyeyne: "Onun eşini ve benzerini gözüm görmedi, fıkıh bilgisi Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin talebesindedir." demiştir.

Dâvûd-i Tâî'nin yanında Ebû Hanîfe'den konuşuldu. Buyurdu ki, "O bir yıldızdır. Karanlıkta kalanlar onunla yol bulur, hidâyete kavuşur." Hâfız Abdülazîz İbni Revrad der ki, "Ebû Hanîfeyi seven, Ehl-i sünnet vel cemâat mezhebindedir. O'na buğz eden, kötüleyen bid'at sahibidir. Ebû Hanîfe bizimle insanlar arasında miyardır (ölçüdür). O'nu sevenin, O'na yüzünü dönenin Ehl-i sünnet olduğunu; buğz edenin bid'at sahibi olduğunu anlarız." İbrâhîm İbn-i Muâviye-i Darîr der ki, "Ebû Hanîfe'yi sevmek sünnetin tamamındandır. Ebû Hanîfe adâleti gözetir, insafla konuşur, ilmin yollarını insanlara beyân eder ve herkesin müşküllerini gözerdi." Eşed İbni Hakim: "Câhil ve bid'at sahiplerinden başkası onu kötülemez" demiştir. İshâk bin Ebû Fedâ'dan nakil olunur: "İmâm-ı Mâlik'i gördüm, İmâm-ı a'zamla el ele tutup beraber yürürlerdi. Câmiye gelince kendisi durup önce İmâm-ı a'zamın girmesini beklerdi." demiştir. Hakîkate varmış evliyânın büyüklerinden Sehl bin Abdullah Tüstürî: "Eğer Mûsâ ve Îsâ aleyhimüsselâmın kavimlerinde Ebû Hanîfe gibi âlimler bulunsaydı bunlar doğru yoldan ayrılıp, dinlerini bozmazlardı" buyurmuştur.

Süfyân-ı Sevrî: İmâm-ı a'zamın yanından gelen bir kimseye "Yer yüzünün en büyük âliminin yanından geliyorsun" demiştir. İmâm-ı Şafiî: "Ben Ebû Hanîfe'den daha büyük fıkıh âlimi bilmem, fıkıh öğrenmek isteyen onun talebesinin ilim meclisinde otursun, onlara hizmet etsin." buyurmuştur. Ahmed İbn-i Hanbel: "İmâm-ı a'zam vera' ve zühd, Îsâr (cömertlik) sahibi idi. Âhıreti isteğinin çokluğunu kimse anlayacak derecede değildi" buyurmuştur, İmâm-ı Mâlik'e, (İmâm-ı a'zamdan bahsederken onu diğerlerinden daha çok medh ediyorsunuz?) dediklerinde: "Evet öyledir. Çünkü, insanlara ilmi ile faydalı olmakta, onun derecesi diğerleri ile mukayese edilemez. Bunun için ismi geçince, insanlar ona duâ etsinler diye hep methederim" buyurmuştur, İmâm-ı Gazâlî: "Ebû Hanîfe çok ibâdet ederdi. Kuvvetli zühd sahibi idi. Ma'rifeti tam bir ârif idi. Takvâ sahibi olup, Allahü teâlâdan çok korkardı. Dâima Allahü teâlânın rızâsında bulunmayı isterdi" buyurmuştur. Yahyâ Muaz-ı Râzi anlatır: "Peygamber efendimizi (aleyhisselâm) rü'yâda gördüm ve Yâ Resûlallah, seni nerede arayayım dedim. Cevâbında: Beni, Ebû Hanîfe'nin ilminde ara, buyurdu." İmâm-ı Rabbânî hazretleri buyurur ki: "İmâm-ı a'zam abdestin edeblerinden bir edebi terk ettiği için kırk senelik namazını kaza etmiştir. Ebû Hanîfe takvâ sahibi, sünnete uymakta ictihâd ve istinbatta (şer'î delîllerden hüküm çıkarmakta) öyle bir dereceye kavuşmuştur ki, diğerleri bunu anlamaktan âcizdirler, İmâm-ı a'zam, hadîs-i şerifleri ve Eshâb-ı kiramın sözünü kendi reyine takdim ederdi." İmâm-ı Rabbânî hazretleri (Mebde' ve Me'âd) risalesinde de şöyle buyurur: "Büyüklerin en büyüğü olan İmâm-ı ecel ve en olgun önder Ebû Hanîfe'nin yüksek derecesinden takdîr edilemeyen şânından ne yazayım.

Müctehidlerin en vera' sahibi idi. En müttekîsi O idi. Şafiî'den de, Mâlik'den de, İbni Hanbel'den de her bakımdan üstün idi." Yine İmâm-ı Rabbânî (kuddise sirruh) ve Muhammed Pârisâ (kuddise sirruh) buyurdular ki: "Îsâ aleyhisselâm gibi ulülazm bir peygamber gökten inip İslâm dîni ile amel edince ve ictihâd buyurunca, ictihâdı İmâm-ı a'zamın (radıyallahü anh) ictihâdına uygun olacaktır. Bu da İmâm-ı a'zamın büyüklüğünü, ictihâdının doğruluğunu gösteren en büyük şahittir."

Son asrın, zâhir ve batın ilimlerinde kâmil, dört mezhebin fıkıh bilgilerinde mahir, büyük âlim Seyyid Abdülhakîm Arvâsî (kuddise sirruh) buyurdu ki: "İmâm-ı a'zam, İmâm-ı Yûsuf ve İmâm-ı Muhammed de, Abdülkâdir-i Geylânî" gibi büyük evliyâ idiler. Fakat âlimler kendi aralarında taksim-i a'mel eylemişlerdir. Ya'nî her biri zamanında neyi bildirmek icâb ettiyse onu bildirmişlerdir, İmâm-ı a'zam zamanında fıkıh bilgisi unutuluyordu. Bunun için hep fıkıh üzerinde durdu. Tasavvuf husûsunda pek konuşmadı. Yoksa Ebû Hanîfe nübüvvet ve vilâyet yollarının kendisinde toplandığı, Ca'fer-i Sâdık hazretlerinin huzûrunda iki sene bulunup öyle feyiz, nûr ve varidât-ı ilâhiyyeye kavuşmuştur ki, bu büyük istifâdesini, "O iki sene olmasaydı Nu'mân helak olurdu" sözü ile anlatabildiler. Silsile-i zehebin en büyük halkasından olan Ca'fer-i Sâdık'dan tasavvufu alıp, vilâyetin (evliyâlığın) en son makamına kavuşmuştur. Çünkü Ebû Hanîfe, Peygamber efendimizin (aleyhisselâm) vârisidir. Hadîs-i şerîfte, "Âlimler peygamberlerin vârisleridir" buyuruldu. Vâris, her husûsta veraset sahibi olduğundan zâhirî ve batınî ilimlerde Peygamber efendimizin (aleyhisselâm) vârisi olmuş olur. O halde her iki ilimde de kemâlde idi."

İslâm âlimleri, İmâm-ı a'zamı bir ağacın gövdesine, diğer âlim ve evliyâyı da bu ağacın dallarına benzetmişler, O'nun her bakımdan büyük ve üstün olduğunu, diğerlerinin ise bir veya

birkaç bakımdan büyük kemâlâta (olgunluklara, üstünlüklere) erdiklerini belirtmişlerdir.

İslâm dünyâsında ilimleri ilk defa tedvin ve tasnif eden O'dur. Din bilgilerini (Kelâm, Fıkıh, Tefsîr, Hadîs v.s.) isimleri altında ayırarak bu ilimlere âit kaideleri tesbit etti. Böylece O'nun asrında zuhur eden eski Yunan felsefesine âit kitapların tercüme edilmesiyle birlikte, bu kitaplarda yazılı bozuk sözlerin, fikirlerin din bilgileri arasına karıştırılmasını ve İslâm dinine bid'atlerin sokulması tehlikesini bertaraf etti. İmâm-ı a'zamdan önce İslâmiyetin ilk yıllarında ilimlerin tasnifi yolunda herhangi bir çalışmaya ihtiyâç duyulmamıştır. Çünkü ilk asırlarda yaşıyan sâlih ve temiz müslümanların ilimleri, başta din bilgileri olmak üzere son derece berrak ve mükemmel idi. İlk yıllarda ilimlerin kâğıda geçirilmiş bir tasnif tablosu bulunmamakla beraber, İslâm âlimlerinin sözlerinde, eserlerinde ve müslümanların günlük hayatlarında kendiliğinden vücûd bulmuş ve yaşanmakta olan bir ehemmiyet sırası vardı. En mühim olan îmân (i'tikâd), ibâdet ve ahlâk bilgileri idi. Bu bilgilere Yunan felsefesi, Hıristiyanlık, Yahudilik, Hint inançları, Mecusîlik ve benzeri bozuk yolların, İslâmiyeti içten yıkmak isteyen art niyetli kimseler veya din bilgisi az olanlar tarafından karıştırılmak tehlikesi baş gösterince, yüksek din bilgilerini tasnif ederek kitaplara geçirmek bir mecbûriyet hâlini aldı. İmâm-ı a'zam hazretleri bu çok mühim vazîfeyi mükemmel bir şekilde yerine getirerek, o asırda tartışmaları yapılan ve din bilgisi az olan müslümanlar arasında yayılmasına çalışılan Şia, Mu'tezile, Mücessime, Cebriyye, Kaderiyye ve benzeri gibi sapık fırkaların bozukluklarını göstererek, hem onlara cevaplar vermiş ve hem de kendisinden sonraki asırlarda gelen müslümanların İslâmiyeti her bakımdan doğru, berrak haliyle öğrenmelerini ve böylece inanmalarını temin etmiştir. İyi düşünüldüğünde bütün insanlığın dünyâ ve âhıret se'âdetini doğrudan doğruya ilgilendirdiği açıkça görülen bu çok mühim hizmet, İmâm-ı a'zamın zamanında ve daha sonra yetişen mezhep imamları, İslâm âlimleri, evliyânın büyükleri tarafından da ta'zîm ve şükranla yâd edilmiş, (Ehl-i sünnetin reîsi), (İmâm-ı a'zam (en büyük imâm) adıyla anılmıştır.

İmâm-ı a'zam ayrıca ticâret yapardı. Onun kanaatkârlığı, cömertliği; emânete riâyeti ve takvâsı ticâret muâmelelerinde de dâima kendini göstermiştir. Tacirler ona hayret ederler ve ticârette onu Hazreti Ebû Bekir'e benzetirlerdi. Ticâreti, ortakları ile beraber yapar ve her yıl kazancının dörtbin dirhemden fazlasını fakîrlere dağıtır, Âlimlerin, muhaddislerin, talebelerinin bütün ihtiyâçlarını karşılar ve ayrıca onlara para dağıtarak, tevâzu ile şöyle buyururdu: “Bunları ihtiyâcınız olan yere sarf edin ve Allaha hamd edin. Çünkü verdiğim bu mal hakîkatte benim değildir, sizin nasîbiniz olarak Allahü teâlânın ihsân ve kereminden benim elimden size gönderdiğidir.” Böylece ilim ehlini, maddî bakımdan başkalarına minnettar bırakmaz, rahat çalışmalarını temin ederdi. Kendi evine de bol harcar, evine harcettiği kadar da fakîrlere sadaka verirdi. Zenginlere de hediyeler verirdi. Her Cuma günü anasının, babasının rûhu için fakîrlere ayrıca yirmi altın dağıtırdı. Meclisine devam edenlerden birinin elbisesini çok eski gördü. İnsanlar dağılıncaya kadar oturmasını söyledi. Kalabalık dağılınca o kimseye, “Şu seccadenin altındakileri al, kendine güzel bir elbise yaptır” buyurdu. Orada bin akçe vardı.

İmâm-ı a'zam bir gün yolda giderken onu gören bir adam, yüzünü ondan saklayıp başka bir yola saptı. Hemen o adamı çağırıp, neden yolunu değiştirdin diye sordu. Adam cevâbında, size onbin akçe borcum var. Uzun zaman oldu ödeyemedim ve çok sıkıldım, utandım dedi. İmâm-ı a'zam, “Sübhanallah, ben o parayı sana hediye etmiştim. Beni görüp sıkıldığın ve utandığın için hakkını helâl et!” dedi. Bir defasında ortağına, sattığı mallar içinde kusurlu bir elbise olduğunu söyleyip, bunu satarken özrünü göstermesini tenbîh etti. Fakat ortağı bu elbiseyi satarken elbisenin kusurunu söylemeyi unuttu. Satın alan kimseyi de tanımıyordu, İmâm-ı a'zam bunu öğrenince o mallardan alınan doksan bin akçeyi sadaka olarak dağıttı. Çünkü o elbisenin parası da bütün elbiselerin parasına karışmıştı. Müşteri fakîr veya ahbabından olursa onlardan kâr almaz, malı aldığı fiyata verirdi.

Bir defasında ihtiyâr bir kadın gelip, ben fakîrim, bana şu elbiseyi maliyeti fiyatına sat dedi. Dört dirhem ver, onu al deyince, bu elbisenin maliyetinin daha fazla olduğunu tahmin eden kadın “Ben, ihtiyâr bir kadıncağızım. Yoksa benimle böyle alay mı ediyorsun?” dedi. “Hayır, bunda alay yok” deyip elbiseyi ihtiyâr kadına dört dirheme verdi. Bir malı, satın alırken de, satarken de insanların hakkına riâyet ederdi. Birisi ona satmak ürere bir elbise getirdi. Fiyatını sordu. O da yüz akçe istediğini söyleyince, İmâm-ı a'zam bunun değeri yüz

akçeden daha fazladır dedi. Satan kişi yüzer yüzer arttırarak dörtyüze çıktı. Hayır daha fazla eder deyip, bu işten anlayan bir tüccâr çağırarak, fiyat takdîr ettirdi ve o elbiseyi beşyüz akçeye satın aldı.

İmâm-ı a'zam, kırk sene yatsı namazının abdesti ile sabah namazını kıldı. Elli beş defa hac yaptı. Son haccında Kâ'be-i muazzama içine girip burada iki rek'at namaz kıldı. Namazda bütün Kur'ân-ı kerîmi okudu. Sonra ağlayarak, "Yâ Rabbi! Sana lâyık ibâdet yapamadım. Fakat senin akıl ile anlaşılmayacağını iyi anladım. Hizmetimdeki kusurumu bu anlayışıma bağışla!" diyerek duâ etti. O anda bir ses işitildi ki: "Ey Ebû Hanîfe, sen beni iyi tanıdın ve bana güzel hizmet ettin! Seni ve kıyâmete kadar senin mezhebinde olup, yolunda gidenleri af ve mağfiret ettim." buyuruldu. Her gün ve her gece Kur'ân-ı kerîmi bir kere hatmederdi, sonuna kadar okurdu.

Küfe şehrinin köylerini haydutlar basıp koyunları çalmışlardı. İmâm-ı a'zam, bu çalınan koyunlar şehre getirilip satılır düşüncesiyle (koyunun yedi sene yaşadığını bildiği için), yedi sene koyun eti yemedi. Geceleri namaz kılar, ağlamasını ve inlemesini yakınları işitirdi. Göz yaşlarının hasır üzerine yağmur gibi düştüğü duyulurdu.

Komşusu bir genç vardı. Her gece içki içer, eve sarhoş gelir, bağırır çağırırdı. Birgün devletin görevlileri onu yakalayıp hapse attılar. Ertesi gün İmâm-ı a'zam, "Komşumuzun sesi kulağımıza gelmez oldu" deyince bir talebesi onun hapse atıldığını söyledi. Bunun üzerine İmâm-ı a'zam vâliye gitti. Vâli, onu görünce ayağa kalkıp hürmetle karşıladı. Buraya teşrîfinizin sebebi nedir? dedi. O da hâdiseyi anlatınca, vâli: "Böyle ehemmiyetsiz bir iş için zât-ı âliniz buraya kadar niçin zahmet ettiniz, bir haber gönderseydiniz kâfi idi" dedi ve o genci serbest bıraktı. İmâm-ı a'zam o gence, "Bak biz seni unutmuyoruz" diyerek ona bir kese de akçe (para) verdi. Bunun üzerine o genç, yaptığı kötü işlerden tövbe edip, İmâm-ı a'zamın derslerine devam etmeye başladı ve fıkıh ilminde âlim olarak yetişdi.

İmâm-ı A'zamın Kur'ân-ı kerîme vukûfiyyeti (onu anlaması, bilmesi) o kadar derin idi ki, bir defasında bir iş için evinden çıkıp atına binmek üzere iken, bir kadın gelip suâl sordu. Bir an düşünüp kadına, "Kur'ân-ı kerîmi baştan sona kadar düşündüm. Senin suâlinin cevâbı Kur'ân-ı kerîmde açıkça yok. İstersen biraz bekle, ben hemen geleceğim senin suâlinin cevâbını veririm" dedi. Sonra gelip gerekli cevâbı verdi.

Vasıt şehrinde fazîletli bir zât vardı. İsmi (Nu'mân'ın kölesi) idi. İsminin niçin böyle olduğu sorulduğunda, şöyle cevap vermiştir: "Annem öldüğü zaman ben karnında canlı olup henüz doğmamışım. Annemin cenâzesi yıkanırken, benim anne karnında canlı olduğumu anlamışlar ve durumu İmâm-ı a'zama, ya'nî Nu'mân bin Sâbit'e bildirmişler, o da hemen kadının karnının sol tarafını yarın, çocuk oradadır, çıkarın demiştir. Doktor dediği gibi yapıp beni ölen annemin karnından çıkarmış, ben bunun için kendimi onun azatlı kölesi kabûl eder, ona dâima duâ ederim."

İmâm-ı a'zam talebeleri arasında bulunduğu bir sırada vücûdunu bir akrep soktu ve yere düştü. Talebeleri bu akrebi öldürmek isteyince, "Onu öldürmeyiniz, kendimi onunla tecrübe etmek istiyorum, bakalım haklarında hadîs-i şerîfte, "Âlimlerin kanı zehirdir." buyurulan âlimlere dâhil miyim?" dedi. Talebeleri akrebe baktılar, kıvrandı, büzüldü ve hemen öldü.
İmâm-ı a'zamı hased eden (çekemiyen) biri, O'nu ve talebelerini nehir kenarında bulunan bahçesinde bir ziyâfete da'vet etti. İmâm-ı a'zam bu da'veti kabûl edip talebelerine ben ne yaparsam siz de onu yapın, diye tenbîh etti. Oraya vardıklarında da'vet eden adam buyurun yemeğe deyince, İmâm-ı a'zam ellerini yıkamak için nehire gitti. Talebeleri de onu takip ettiler ve hocalarının bir müddet orada kalmasının sebebini merak etmeye başladılar. Sonra döndüklerinde, bir kedinin tabaklardaki yemeklerden yiyip zehirlendiğini görerek yemeğin zehirli olduğunu ve hocalarının kerâmetini anladılar ve böylece bir sünnete (ya'nî yemekten önce el yıkamaya) uymanın bereketine kavuştular. Bunu gören da'vet sahibi, yaptığına pişman oldu. Özür dileyip, onu sevenler arasına katıldı.

İmâm-ı a'zam, bir gece rü'yâsında Peygamberimizin (aleyhisselâm) kabrini açmış, mübârek bedenine sıkıca sarılmıştı. Uyanınca bu fevkalâde rü'yâsını Tabiînin büyüklerinden İbni Sîrîn'e gidip anlattı. İbn-i Sîrîn, "Bu rü'yânın sahibi sen değilsin, bunun sahibi Ebû Hanîfe olsa gerek" dedi. (Ebû Hanîfe benim!) deyince, İbni Sîrîn, sırtını aç

göreyim dedi. Sırtını açınca iki omuzu arasında bir ben gördü ve (Sen o kimsesin ki, Peygamberimiz (aleyhisselâm) senin hakkında “Benim ümmetim içinde, iki omuzu arasında bir ben bulunan biri gelir. Allahü teâlâ dînini onunla kuvvetlendirir, ihyâ eder.” buyurdu, dedi.
Bir gece yatsı namazını cemâatle kılıp çıkarken, bir ayağı kapının dışında, bir ayağı daha mescitde iken bir konu üzerinde talebesi Züfer ile sabah ezanına kadar konuşup, diğer ayağını çıkarmadan sabah namazını kılmak için tekrar mescide girmiştir.

Allahü teâlâyı inkâr eden bir dehriye (dinsize) şöyle demiştir: “Sana birisi, ben kasırgalı bir havada, dalgaları çok şiddetli olan bir deniz üzerinde, içinde kaptanı ve mürettabatı olmayan, fakat kendiliğinden deniz üzerinde doğru istikamete giden bir gemi gördüm dese, acaba bu kimsenin söylediği şeye doğru diyebilir misin?” Dehrî: “Hayır, bunu akıl ve mantık kabûl etmez, bu asla mümkün değil! Onu bir sevk eden olması lâzımdır” deyince, İmâm-ı a’zam, o halde bu muazzam kâinatın ve onda cereyan eden mükemmel hâdiselerin yaratanı olan Allahü teâlâyı nasıl inkâr edersin? dedi. Dehrî, birşey söyleyemedi ve düşüp bayıldı.

Seyyid Muhammed Bâkır ile görüştüklerinde, Muhammed Bâkır, İmâm-ı a’zama:

Sen, ceddim Resûlullahın (aleyhisselâm) dînini kıyasla değiştiriyormuşsun? deyince, İmâm-ı a’zam:
Allah korusun, böyle şey nasıl olur? Lâyık olduğunuz makama oturunuz benim size hürmetim var dedi. Bunun üzerine, Muhammed Bâkır oturunca, İmâm-ı a’zam da onun önüne diz çöktü ve aralarında şu konuşma geçti. İmâm-ı a’zam şöyle dedi:

“Size üç suâlim var, cevap lütfediniz?”

Kadın mı daha zayıftır, erkek mi? diye sordu. O da, kadın daha zayıf dedi.

Kadının mirâsda hissesi kaç?

Erkek iki hisse, kadın ise bir hisse alır, deyince:

- Bu ceddîn Resûlullahın (aleyhisselâm) kavli değil mi? Eğer ben bozmuş olsaydım, erkeğin hissesini bir kadınınkini iki yapardım. Fakat ben kıyas yapmıyorum, nassla (âyet ve hadîs ile) amel ediyorum.

İkincisi:

Namaz mı daha fazîletli, yoksa oruç mu?

Namaz daha fazîletli, diye cevap verdi.

Eğer ben ceddînin dinini kıyasla değiştirseydim, kadın hayızdan temizlendikten sonra, namazını kaza etmesini söylerdim.
Orucu kaza ettirmezdim. Fakat ben kıyasla böyle birşey yapmıyorum.

Üçüncüsü:

Bevil mi daha pis, yoksa meni mi?

Bevil daha pisdir diye cevap verdi.

Eğer ben ceddînin dînini kıyasla değiştirseydim bevilden sonra gusül, meniden sonra abdest alınmasını bildirirdim. Fakat ben hadîse aykırı rey kullanarak, kıyas yaparak Resûlullahın (aleyhisselâm) dînini değiştirmekden Allahü teâlâya sığınırım. Böyle şeyden beni Allah korusun dedi. Nass (Kitapdan ve sünnetden delîl) olan yerde kıyas yapmadığını, delîli bulunmayan mes’eleleri, delîli bulunan mes’elelere benzeterek kıyas yaptığını söyleyince, Muhammed Bâkır onu kucaklayıp alnından öptü.

Ali bin Ca’de, Ebû Yûsuf’un şöyle dediğini nakleder: Babam öldüğü zaman ben küçük idim. Annem san’at öğrenmem için beni bir terzinin yanına verdi. Ben terziyi bırakıp İmâm-ı A’zamın ilim meclisine devam ettim. Uzun bir zaman geçmişti. Annem hocama gelip, “Bu çocuğun senden başka üstadı yok mudur? Ona kendim bakıyorum, o bir yetimdir.” dedi. Hocam buyurdu ki; “Sen onu kendi hâline bırak! O, burada tereyağı, fıstık, badem ezmesi yemesini öğreniyor.” Bunun üzerine annem dönüp gitti. Ben ise dâima hocamın yanında bulunur, hizmetinden ve meclisinden ayrılmazdım. Böylece Allahü teâlâ bana ilimden çok şeyler nasîb eyledi.

Daha sonra bana kadılık vazîfesi verdiler. Bir gün Abbasî halifesi Hârûn Reşîd ile sofrada oturuyordum. Sofraya tereyağı, fıstık ve badem ezmesi getirdiler. Hârûn Reşîd bana, “Bundan ye, her zaman bize böyle yemek vermezler.” dedi. Ben güldüm. “Niçin gülüyorsun?” dedi. Ben de İmâm-ı a’zamla ilgili olan o hâdiseyi anlattım. Hârûn Reşîd bunun üzerine, “Gerçekten ilim insanı yükseltir” deyip, hocama rahmet ile duâ etti ve “Hakîkaten kalb gözü açık olup dâima huzûr içinde idi. İnsanların baş gözü ile göremediklerini o kalb gözü ile görürdü.” dedi.

Vefâtı: Ömrünün son yıllarında Abbasî devleti içinde karışıklıklar ve ayaklanmalar baş gösterdi. İmâm-ı a’zam bu karışıklıklara rağmen ders veriyor, talebelerini yetiştiriyordu. 145 (m. 762) yıllarında vukû’ bulan hâdiselerden sonra Halife Mansûr, onu Kûfe’den Bağdâd’a getirterek, kendisinin haklı olarak halife olduğunu herkese bildirmesini, buna karşılık temyiz reîsliğini verdiğini bildirdi. İmâm-ı a’zam bütün zorlamalara rağmen hükümet ve siyâset işlerine asla karışmayıp ilim yolunda kalmak istediğinden bu teklifi kabûl etmedi. Bunun üzerine Halife Mansûr, İmâm-ı a’zamı hapsettirip işkence yaptırdı. Bir müddet sonra çıkardı ise de, tekrar hapse attırdı ve işkenceye devam ettirdi. Hergün vurulacak sopa adedini arttırdı. Fakat halkın galeyana gelip hücum etmesinden korktu. Nihâyet imâm-ı a’zam zehirlenmek sûretiyle, hicrî 150 senesinde (m. 767), yetmiş yaşında iken şehîd edildi. Vefât ettiği yerde Kur’ân-ı kerîmi yedibin kere hatim etmişti. Vefât ederken secde etti. Vefât haberi duyulduğu her yerde büyük üzüntü ve gözyaşıyla karşılandı. Cenâzesini Bağdâd kadısı Hasan bin Ammâre yıkadı. Yıkamayı bitirince şöyle dedi: “Allahü teâlâ sana rahmet eylesin! Otuz senedir gündüzleri oruç tuttun. Kırk sene gece sırtını yatağa koyup uyumadın. En fakîhimiz sen idin! İçimizde en çok ibâdet edenimiz sen idin! En iyi sıfatları kendinde toplayan sen idin!” Cenâzesinin kaldırılacağı sırada Bağdâd halkı oraya toplanıp o kadar büyük kalabalık olmuştu ki, cenâze namazını kılanlar ellibin kişiden fazla idi. Gelenler çok kalabalık olduğundan cenâze namazı ikindiye kadar kılındı. Altı defa cenâze namazı kılındı. Sonuncusunu oğlu Hammâd kıldırdı. Bağdâd’ta, Hayzeran kabristanının doğusunda defn edildi. İnsanlar günlerce kabrinin başında toplanıp ona duâ ettiler. Vefâtından dolayı çok üzüldüler. İmâm-ı Şafiî’nin hocasının hocası İbni Cerîhe vefât ettiğini duyunca istirca âyetini (İnnâ lillah...) okuyup, “Ya’nî ilim gitti deseniz ya!” buyurdu. Büyük âlimlerden Şu’be’ye vefât haberi ulaşınca, o da, “İlim ışığı söndü, ebediyyen onun gibisini bulamazlar” dedi vefâtından sonra çok kimseler onu rü’yâsında görerek ve kabrini ziyâret ederek, onun şânının yüceliğini dile getiren şeyler anlatmışlardır. İmâm-ı Şafiî buyurdu ki, “Ebû Hanîfe ile teberrük ediyorum. Onun kabrini ziyâret edip faydalara kavuşuyorum. Bir ihtiyâcım olunca iki rek’ât namaz kılıp, Ebû Hanîfe’nin kabrine gelerek onun yanında Allahü teâlâya duâ ediyorum ve duâm hemen kabûl olup isteklerime kavuşurum.”

“Yüz elli senesinde dünyânın zîneti gider.” hadîs-i şerîfinin de, İmâm-ı a’zam için olduğunu İslâm âlimleri bildirmiştir. Çünkü o târihte İmâm-ı a’zam gibi bir büyük vefât etmemişti. Mezhebi, İslâm aleminin büyük bir kısmına yayıldı. Selçuklu Sultanı Melikşah’ın vezirlerinden Ebû Sa’d-i Hârezmî, İmâm-ı a’zamın kabri üzerine mükemmel bir türbe ve çevresinde bir medrese yaptırdı. Daha sonra Osmanlı padişahları bu türbeyi defalarca tamir ettirdi.

Eserleri: İmâm-ı a’zamın eserleri çok olup zamanımıza kadar ulaşmış olanları başlıca on tanedir. Aslında akâid ve fıkıh ilimlerinde rivâyet edilen bütün mes’eleler onun eseridir. Bunlardan fıkıh bilgileri, Ebû Yûsuf’un rivâyeti ile ve bilhassa İmâm-ı Muhammed Şeybânî’nin toplayıp yazdığı (Zâhir-ur-rivâye) denilen kitaplarla nakledilmiştir.

1. Risâle-i Redd-i Havarîç ve Redd-i Kaderiye: İmâm-ı a’zamın usûl-i dinde ilk yazdığı eserdir.

2. El-Fıkh-ul-Ekber: Akaide dâirdir. Bu eserin bir çok şerhi yapılmış olup başlıcaları şunlardır: (El- Kavl-ul-fasl), Muhyiddîn bin Behâeddîn tarafından yapılan şerhidir. Bu kitap Hakîkat Kitabevi tarafından ofset yoluyla basılmıştır. (Şerh-i Fıkh-ul-ekber), (Şerh-i Fıkh-ul-ekber li-ebil münteha), (Ikd-ul-Cevher Nazm-ı Nesr-i fıkh-ul-ekber), (Nazm-ı fıkh-ul-ekber), (El-İrşâd), (Şerh-i Fıkh-ul-ekber), gibi çeşitli şerhleri vardır. Fıkh-ul-ekber’in en eski nüshaları; İmâm-ı Mâturidî’nin kendi şerhine esas olarak aldığı nüsha, İmâm-ı Eş’arî’nin (El-İbâne) adlı eserine asıl olarak aldığı ve İmâm-ı a’zamın talebesi Ebû Mûtî’nin ondan kendi el yazmasıyla rivâyet ettiği nüsha olmak üzere, üç tanedir.

3. El-Fıkh-ül-Ebsat: İmâm-ı a’zam bu eserinde isti tâ’at (insan gücü) hayır ve şer, kaza ve kader meselelerini açıklamaktadır.

4. Er-Risâle Osman-ı Bustî’ye: Bu eserde îmân, küfr, irca ve va’îd mes’elelerini açıklamaktadır.

5. Kitâb-ül-âlim vel-Müteallim: Bu eserde muhtelif mes’eleler hakkında Ehl-i sünnet i’tikâdını bil dirmek için tertiplenmiş soru ve cevapları vardır.

6. Vasıyyet- Nûkirrû: Bu eserde Ehl-i sünnet vel-cemâatin husûsiyetleri anlatılmakta, akâid ve farzların hudutlarını açıklamaktadır. Bu vasıyyetden başka oğlu Hammâd’a ve talebesi Ebû Yûsuf’a yap tığı vasıyyet olmak üzere onbeş kadar vasıyyetnamesi vardır.

7. Kasîde-i Nu’mâniyye

8. Ma’rifet-ul-Mezâhib

9. El-Asl

10. El-Müsned-ül-İmâm-ı a’zam li Ebî Hanîfe

İmâm-ı a’zam (radıyallahü anh) vefâtına yakın eshâbına şöyle vasıyyet etti:

“Kıymetli dostlarım, azîz kardeşlerim! Biliniz ki, Ehl-i sünnet ve’l-cemâat mezhebi haktır ve oniki haslet üzeredir. (Yani kurtuluş fırkası, hak mezheb olan Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâatte oniki husûsiyet vardır):

Bu oniki husûsiyeti kabûl edip, bunlara uyanlar bid’atten uzak olur. Bu hasletlere riâyet ediniz, bunlardan ayrılmayınız ki, Peygamber efendimizin (aleyhisselâm) şefaatine nail olasınız.

1- Îmân, kalb ile tasdîk, dil ile ikrâr etmektir. Kalb ile bilmek, yahut sâdece dil ile ikrâr etmek, değil dir. Eğer dil ile ikrâr, yalnız başına îmân olsaydı, münâfıklarda mü’min olurdu. Sadece bilmek de îmân olmaz. Çünkü sadece bilmek îmân olsaydı, yahûdiler de, hıristiyanlar da mü’min olurdu. Îmânda çoğal ma ve azalma düşünülemez. Ancak îmânın çoğalması, küfrün azalması ile, küfrün çoğalması îmânın azalması ile olması gerekir. Bir kimseye bir anda hem mü’min ve hem kâfir nasıl denilebilir. İmânda şüp he caiz değildir. Nitekim Allahü teâlâ Kur’ân-ı kerîmde: “İşte onlar hak mü’minlerdir; işte diğerleri de tam kâfirlerdir.” buyuruyor. Peygamber efendimizin (aleyhisselâm) tevhîd sahibi (ehl-i tevhîd, ehl-i kıble) üm meti, günah sebebi ile kâfir değillerdir, îmân, amelden başkadır. Amel de îmândan cüz değil, ayrıdır. Çünkü amel ba’zı vakitlerde emr olunmuş, ba’zı vakitlerde ise kuldan istenmemektedir. Hayz ve nifas hâlinde olan kadının namaz kılmaması, oruç tutmaması, fakîrin zekât vermemesi böyledir. Ama îmândan muaf tutulan ân yoktur. Fakîre îmân lâzım değildir denemez. Hayz ve nifas sahibi, oruçlarını kaza eder. İmânı kaza ederler denemez. Hayrın ve şerrin takdîri Allahü teâlâdandır. Eğer şerrin, kötülüğün takdîrini Allahü teâlâdan başkasından bilirse, müşrik olur.

1. Ameller üç kısımdır: Farz, Fazîlet, Günah.
Farz, Allahü teâlânın emri, meşiyyeti, muhabbeti, rızâsı, kazası, kaderi, yaratması, hükmü, ilmi ve Levh-il-mahfûza yazması iledir.
Fazîlet; Allahü teâlânın emri ile de değildir. Lâkin irâdesi, sevgisi, rızâsı, kazası, kaderi, ilmi ve Levh-il-mahfûza yazması iledir.

2. Günahlara gelince; Allahü teâlânın emri ile değildir. Sevgisi, rızâsı, teşviki ile değildir. Lâkin irâdesi, kazası, kaderi ve Levh-il-mahfûza yazması iledir. Bununla muâhaze olunur. Çünkü kulun fi’li iledir.

3. Arş üzerinde istiva, yerleşme ve oturma ma’nâsında değildir. Allahü teâlâ zamandan, mekândan münezzehidir. Arş mahlûkdur. Önceden yok idi. Sonradan yaratıldı.

4. Kur’ân-ı kerîm, Allahü teâlânın kelâmı, vahyi, tenzili ve sıfatıdır. (Bütün sübût sıfatları gibi) kendi değildir, gayri de değildir. Mushaflarda yazılıdır, dillerde okunur, gönüllerde saklanır. Yalnız bir perde, bir vâsıta ile değil, mürekkep, kâğıt, yazma işi, harfler, kelimeler ve cümlelerin hepsi, kulların O’na ihtiyaçları sebebi ile, Kur’ân’ın âletleridir. Allahü teâlânın kelâmı mahlûk, sonradan olma değildir. Zâtı ile kâimdir. Ma’nâsı, bu sayılan şeylerde anlaşılmaktadır. Kur’ân-ı kerîm mahlûktur diyen kâfir olur.

5. Bu ümmetin Peygamber efendimizden sonra (aleyhisselâm) en üstünleri Hazreti Ebû Bekir, sonra Hazreti Ömer, sonra Hazreti Osman, sonra Hazreti Ali'dir (rıdvânullahi teâlâ aleyhim ecmâîn). Ya'nî üstünlükleri hilâfetteki sıralarına göredir. Allahü teâlâ onlar hakkında Vâkı'a sûresi 10 ve 11. âyet-i kerîmelerinde; "İşte onlar Sâbikûndur, onlar mukarreblerdir" buyuruyor. O halde içlerinde en esbâkı, en önde ve önce geleni, en üstünüdür. Onları seven her mü'min muttaki, onlara düşman olan ise, münâfık ve şakîdir.

6. Kul, bütün fiilleri, yaptıkları ile mahlûktur. Amelleri, ikrârı, bilmesi de mahlûktur. Fail, işi yapan mahlûk olunca, yaptıkları elbette mahlûk olur.

7. Yaratıcı ve rızık verici Allahü teâlâdır. Rûm sûresi kırkıncı âyetinde; "Sizi yaratan, rızık veren, sonra sizi öldüren ve dirilten Allahü teâlâdır." buyuruyor. İlimle kesb helâldir. Helâldan mal, para kazanmak helâl, haramdan kazanmak ise haramdır, insanlar üç kısımdır:

Biri, imânda hâlis mü'minler; biri küfründe inkâr üzere olan kâfirler, üçüncüsü de, nifakında sabit olan münâfıklardır. Allahü teâlâ, mü'mine amel ve ibâdeti, kâfire imânı, münâfıka ihlâsı farz etmiştir. Nitekim Bekâra sûresi yirmibirinci âyetinde: "Ey insanlar! Rabbinize ibâdet ediniz." Başka bir âyette, "Ey mü'minler! Tâat ve ibadet ediniz" ve"Ey kâfirler! îmân ediniz, ey münâfıklar ihlâs üzere olunuz" buyuruyor.

8. Allahü teâlâ hiçbir şeye muhtaç değildir.

9. Mest üzerine mesh caizdir. Mukîm için müddeti yirmidört saat, misâfir için üç gün üç gece, ya'nî yetmişiki saattir. Hadîs-i şerîfte böyle bildirilmiştir. Bunu inkâr edenin kâfir olmasından korkulur. Çünkü bu hadîs-i şerîf mütevâtire yakındır. Yolculukta dört rek'atli farzları iki rek'at kılmak ve oruç tutmak, Kur'ân-ı kerîm ile sabittir. Nitekim Allahü teâlâ;: "Seferi olduğunuz zaman, namazı iki rek'at kılmakla, sizden zorluk kaldırıldı" ve bir başka âyet-i kerîmede de, "Sizden biriniz hasta olursanız, yahut seferde olursanız, bu haldeki oruçlarını sonra tutsun" buyurur.

10. Allahü teâlâ kaleme yazmayı emredince, kalem, yâ Rabbi ne yazayım dedi. "Kıyâmete kadar olacak her şeyi" emr-i ilâhisi geldi. Allahü teâlâ Kamer sûresi elliikinci âyetinde; "Bununla beraber, işledikleri herşey defterlerindedir." buyuruyor.

11. Azâb vardır ve olacaktır. Olmama ihtimâli yoktur. Münker ve Nekir'in kabirde suâl sormaları haktır. Hadîs-i şerîfler böyle olduğunu bildirmektedir. Cennet ve Cehennem yok olmazlar. Allahü teâlâ Cennet için "Mü'minlere hazırlanmıştır", Cehennem için de; "Kâfirlere hazırlanmıştır" buyuruyor. Allahü teâlâ, Cennet ve Cehennemi mükâfat ve ceza için yarattı. İkisi de devamlı olup, geçici değillerdir. Mîzân haktır. Allahü teâlâ: "Kıyâmet gününde amellerin tartılması için terazi kurulur" buyuruyor. Herkesin amel defterinin okunması haktır. Âyet-i kerîmede: "Bugün senin hesabın için, sana kitabını, ya'nî amel defterini okuman kâfidir." buyuruldu.

12. Allahü teâlâ insanları, öldükten sonra, kıyâmette diriltecek. Bir araya toplayacak. O günün (hesab günü) uzunluğu, dünyâ senesi ile ellibin yıldır. Sevâb, azâb ve hakların görülmesi içindir. Allahü teâlâ; "Uzunluğu ellibin sene olan günde" buyuruyor. Bir âyet-i kerîmede de: "Allahü teâlâ kabirler de olanları diriltir"buyurmaktadır.
Cennettekilerin Allahü teâlâyı nasıl olduğu bilinmiyen, bir şeye benzetilmeden ve cihetsiz, ya'nî herhangi bir yönde olmadan görmeleri haktır. Bir âyet-i kerîmede: "Bütün yüzler, Rablerine bakınca parlar" buyurul muştur.
Muhammed Mustafâ'nın (aleyhisselâm) şefaati haktır, olacaktır. Cennetlik olan mü'minlere ve büyük günâhı olanlara şefaat edecektir. Hazreti Âişe, Hadîce-i Kübrâ'dan (radıyallahü anha) sonra bütün kadınların üstünü ve mü'minlerin anneleridir. Cennet ehli Cennette, Cehennemdekiler de Cehennemde sonsuz kalır. Allahü teâlâ Bekâra sûresi 82. A'râf sûresi 42. Yûnus sûresi 26 ve Hûd sûresi 23. âyetlerinde mü'minler için "Onlar Cennetliklerdir, orada ebedi kalacaklardır" buyurdu.

İmâm-ı a'zamın (radıyallahü anh) vasıyyeti budur. Bu i'tikâd üzere olan Ehl-i sünnet ve Cemâat mezhebindendir denir. Bu i'tikâd üzere ölürse kurtulmuşlar zümresinden olur.

İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfe hazretleri buyurdu ki:

"Allah bize, insanların mü'min olanlarını sevmemizi, onlara karşı saygı beslememizi ve asla kırıcı olmamızı kalblerinde

ne sakladıklarını bilemiyeceğimizi, hareketlerimizi buna göre ayarlamamızı emir etmiştir.”

“Allahü teâlâ, kendisine şükür ismini vermiştir. Çünkü Allahü teâlâ, iyiliği mükâfatlandırır. O, merhamet edenlerin en merhametlisidir.”

“Kulların birbirlerine karşı işledikleri suçlar, kendileri için bir zulümden ibârettir.”

“İnsan, her şeye şifâ veren tek varlığın Allahü teâlâ olduğuna inanır; bununla beraber derdine deva olması için ilâç kullanır. Çünkü ilâç bir sebeptir. Şifâsını verecek olan ise Allahü teâlâdır.

“Mü’min, Allahü teâlâdan korktuğu kadar hiç bir şeyden korkmaz. Şiddetli bir hastalığa yakalanır veya feci bir kaza veya belâya uğrarsa, gizli veya aşikâr “Yâ Rabbi, bana bu belâyı neden verdin?” diye şikâyetçi olmaz. Bilâkis hastalığa, belâya ve kazaya rağmen Allahü teâlâyı zikir ve şükreder.

“Mü’min, Allahü teâlânın kendisini devamlı murâkabe ettiğini bilir. Kimsenin bulunmadığı bir yerde veya herkesin yanında olsun, mutlaka Allahü teâlânın onu kontrol ettiğine inanır. Krallar ve sözde büyük adamlar ise, ne gizli ve ne de aşikâr bir yerde herhangi bir şahsı murâkabe edemezler.”

Talebesi Yûsuf bin Hâlid es-Semtî bir vazîfeye ta’yin edilip, Basra’ya giderken, Ebû Hanîfe ona şu tavsiyelerde bulunmuştur

“Basra’ya vardığında halk seni karşılayacak, ziyâret ve tebrik edecek. Herkesin değer ve yerini tanı, ileri gelenlere ikramda bulun, ilim sahiplerine hürmet et, yaşlılara saygı, gençlere sevgi göster, halka yaklaş, fâsıklardan uzaklaş, iyilerle düşüp kalk, Sultanı küçümseme, hiç bir kimseyi hafife alma. İnsanlığında kusur etme, sırrını hiç kimseye açma, iyice yakınlık peyda etmedikçe kimsenin arkadaşlığına güvenme, cimri ve alçak insanlarla ahbablık kurma, kötü olduğunu bildiğin hiç bir şeye ülfet etme!..”

“Seninle başkaları arasında bir toplantı akdedilir veya insanlar mescitde senin etrâfını sarıp aranızda ba’zı mes’eleler görüşülürse, yahut onlar bu mes’elelerde senin bildiğinin hilafını iddia ederlerse onlara hemen muhalefet etme. Sana bir şey sorulursa ona herkesin bildiği şekilde cevap ver! Sonra bu mes’elede şu veya bu şekilde görüş ve delîllerin de bulunduğunu söyle. Senin bu türlü açıklamalarını dinleyen halk, hem senin değerini, hem de başka türlü düşünenlerin değerini tanımış olur. Sana, bu görüş kimindir? diye sorarlarsa, fakîhlerin bir kısmınındır, de. Onlar, verdiğin cevâbı benimserler ve onu sürekli olarak yaparlarsa, senin kadrini daha iyi bilir ve mevkiine daha çok hürmet ederler...”

“Seni ziyârete gelenlere ilimden bir şey öğret ki, bundan faydalansınlar ve herkes öğrettiğin şeyi belleyip tatbik etsin. Onlara umûmî şeyleri öğret, ince mes’eleleri açma. Onlara güven ver, ba’zan onlarla şakalaş ve ahbablık kur. Zîrâ dostluk, ilme devamı sağlar. Ba’zan da onlara yemek ikram et. İhtiyaçlarını temine çalış, değer ve itibarlarını iyi tanı, kusurlarını görme. Halka yumuşak muâmele et, müsamaha göster, hiç bir kimseye karşı bıkkınlık gösterme; onlardan biri imişsin gibi davran.”

“Din ilminde konuşan kimse, Allahü teâlânın kendisine: “Benim dînimde sen nasıl fetvâ verdin, nasıl söz söyledin?” suâlini sormayacağını zannediyorsa, kendisine ve dînine gevşeklik etmiş olur.”

“Bir kimse fıkıh bilmez, fıkhın kıymetini ve fıkıh âlimlerinin değerini bilmezse, böyle âlimlerle oturmak kendisine ağır gelir.”

“Mâsiyeti, günahları zillet; günahı terk etmeği mürüvvet gördüm ve bildim.”

“Bir kimsenin ilmi, kendisini Allahü teâlânın yasaklarından menetmiyorsa, o kimse büyük tehlikededir.”

“Şaşarım şu kimselere ki, zanla konuşurlar ve onunla amel ederler!”

“Dînin alış-veriş kısmını bilmiyen, haram lokmadan kurtulamaz ve ibâdetlerin sevâbını bulamaz. Zahmetleri boşa gider ve azâba yakalanır ve çok pişman olur.”

1) Hayrât-ül-hisân

2) Menâkıb-ı İmâm-ı a'zam (Kerderî)
3) Tebyîd-üs-Sahife
4) Tenvîr-üs-Sahife
5) Ukud-ül-cenân fî menâkıb-in-Nu'mân
6) Menâkıb-ı İmâm-ı a'zam (Muvaffak bin Ahmed Mekkî)
7) El-İntika sh. 122
8) Müsned-i Ebî Hanîfe
9) Et-Terhib binakd'it-te'nîb (Zâhid-ül-Kevserî)
10) Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashabihi (Saymerî)
11) Menâkıb-i İmâm-ı a'zam ve Sahibeyhi (Zehebî)
12) Menâkıb-ı Ebî Hanîfe (Eb-ul-Leys ez-Zeylî)
13) Kalâidu Ukud-il-ahyâr fî Menâkıb-ı Ebî Hanîfet-in-Nu'mân (Abdulâlim el-Kurbetî)
14) El-Kavl-üş-Şerîf (Abdulganî Nablusî)
15) Tuhfet-üs-Sultan fî Menâkıb-ı İmâm-ı a'zam Ebû Hanîfet-un-Nu'man (Farsça, Yûsuf bin Muhammed bin Şihâb)
16) Tarîh-i Bağdâd cild-13, sh. 323, 454
17) Vefeyât-ül-a'yân cild-5, sh. 405
18) Tehzîb-ül-esmâ vel-luga cild-2, sh. 216, 223
19) Tabakât-ül-fukahâ (Şîrâzî) sh. 67, 68
20) Keşf-üz-zünûn sh. 842, 1287, 1437, 1680, 2015
21) Hediyet-ül-ârifîn cild-2, sh. 495
22) Mir'ât-ul-cinân (İmâm-ı Yafiî) cild-1, sh. 309
23) En-Nücûm-üz-zâhire cild-2, sh. 12
24) El-Cevâhir-ul-mudiyye sh. 26
25) Ravdat-ül-Cennât cild-4, sh. 224
26) Miftâh-üs-se'âde cild-2, sh. 63
27) El-Vafî (Safdî) cild-27, sh. 61
28) El-Kevakib-üd-dürriye cild-1, sh. 175
29) Tezkiret-ül-evliyâ sh. 129
30) Redd-i Vehhâbî sh. 16
31) Mîzân-ül-Kübrâ cild-1, sh. 62
32) Eşedd-ül-Cihâd sh. 3
33) Kâmûs-ul-a'lâm cild-1, sh. 711
34) İbn-i Âbidîn cild-1, sh. 48, 49, 50, 53
35) Mebde ve Me'âd (İmâm-ı Rabbânî) sh. 48, 49
36) Mektûbât (İmâm-ı Rabbânî) cild-1, sh. 29 ve 266. mektûb
37) Brockelmann G.I: 169, 171, S.I.: 284, 287
38) Riyâddünnâsıhîn sh. 60
39) Hidâyet-ül-muvaffakîn sh. 52
40) Mu'cem-ul-müellifîn cild-3, sh. 105
41) Tam İlmihâl Se'âdet-i Ebediyye sh. 386, 998
42) Fâideli Bilgiler sh. 42, 156
43) Eshâb-ı Kirâm sh. 213
44) Rehber Ansiklopedisi cild-8, sh. 127-136